

מי היו המורים הראשונים? ממי למדו ומה לימדו?

רחל אליאור

כי טבעי הוא ליהודים כולם מיום היוולדם להתייחס אל הספרים כמו אל מצות האל, לשמור להם אמונים, ואף למות למענם ברצון, אם יש צורך בכך. יוסף בן מתתיהו, נגד אפיון, ירושלים תשנ"ז, כ

תקציר

כל חברה בכל תקופה ראוי לה שתשאל את עצמה מה הם ערכי היסוד שלה, מה הם מושגי הערך העיקריים שאליהם היא שואפת לחנך, מה הוא הסיפור הממחיש אותם, ומה מוריה עושים כדי להנחילם. כל חברה ראוי לה שתשאל מה מקורם של ערכי יסוד אלה, מהו תוקף סמכותם וטווח חלותם, ומי הוא שאמור ללמדם, כיצד ומדוע. במאמר זה אני סוקרת את הגישה היהודית ללימוד, לקריאה ולכתיבה החל מראשית הספירה, ואף קודם לכן, ומתארת את ביטוייהם המגוונים ורבי-הפנים של הלימוד והחינוך על פי גישה זו ואת דמותם המשתנה של המורים בתקופות שונות. מתוך מבחר מקורות וכתובים אני מתארת את הלמדנות היהודית בת אלפי השנים שהושתתה על תפיסת עולם רחבה, שיסודותיה מן העת העתיקה ועד החדשה מתועדים בהרחבה ובפירוט בפנקסי הקהילות ובספרי ההיסטוריה של כל קהילות ישראל ששמרו בהוקרה את שמות מוריהם, רבניהם וסופריהם, ובפרי הלימוד השמור במאות אלפי כרכים נפרדים ובכתבי יד רבים. במהלך ההיסטוריה ניכרו חילופי משמרות בתחומים אלה, וניתן לציין שהיהודים הצטיינו בלימודיהם בכל מקום בתחומי הדעת השונים שבחרו ללמוד. כמו בכל קהילה הגיוון היה גדול לאין ערוך מכל סרטוט של קווים מכלילים.

מילות מפתח: הוראה ומורים במקורות היהודיים.

בכנס המוקדש להערכת החינוך וההוראה בישראל בעשורים הראשונים של המאה ה-21 חשבת שאולי יש מקום להקדיש זמן קצר להתבוננות בספרייה היהודית בת שלושת אלפי השנים ובנסיבות היווצרותה ולהתחקות אחר ראשיתה של ספרייה זו, המגלמת את הזיכרון המשותף של הקהילה הנודע כברית ועדות, מנקודת מבטם של יוצריה. דומה שיש גם מקום לתהות על ערכי היסוד שראשיתה של ספרייה זו, המושתתת על עדות וברית, משקפת, ועל המושגים שביקשו מחבריה להנחיל לדורות. חשבתי שאפשר ללמוד על עברו החינוכי של עם, שנקרא בפי סובביו בשם "עם הספר"¹, מעיון בראשיתה של הספרייה היהודית ובכוונתם של סופריה

ומחבריה, מוריה ומנחיליה, ומניסיונו של עם אשר קידש את לימוד הקריאה וקרא לספר שהאמין בקדושתו בשם "לוחות הברית", "ספר הברית", "ספר התורה" ו"ספר תורת אלוהים", ספר שסיפור חיבורו, הוראתו ותהליך הנחלתו, לימודו ופירושו, יצרו אלפי ספרים אחרים. דומה שיש מקום ללמוד לא מעט מתודעתו של עם שקידש את הספרים ואת הקריאה, ואשר חשב לא פעם לאורך ניסיון חייו ההיסטורי על היחס בין המציאות המוחשית לבין המציאות הכתובה, והניע את בניו להאמין במשך אלפי שנים ש"העולם נברא בספר מספר וסיפור, בכ"ב אותיות יסוד ועשר ספירות בלימה", כדברי ספר יצירה א: העם היהודי שרד את משברי ההיסטוריה וגליה בכוחה של אמונה זו, שנוסחה בדברי עמוס עוז (2002: 165): "מה שהקיף אותי לא נחשב. כל מה שנחשב היה עשוי ממלים", או בכוח ההכרה בחשיבות המילה הכתובה ובכוח הקריאה בספרים, כמו באמונה בכוחם של מורים וסופרים, מספרים וסיפורים - ואולי יש מקום לבני זמננו להרהר על המשותף והמבדיל בשאלות של חינוך והוראה, בחייו של "עם הספר", בין העבר להווה.

א

לפני פתיחת הדיון בראשית הספרייה היהודית, בלומדיה ומלמדיה או במורי העת העתיקה, ראוי להזכיר שמעטים מאוד הם העמים בעולם המערבי ששרדו מהעת העתיקה ועד ימינו, היכולים לקרוא בנקל בספרי אבותיהם ממרחק אלפי שנים ולדבר בשפה שבה נכתבו ספרי הקודש שלהם (מתוך 1,000 המילים השכיחות ביותר בעברית בת-זמננו - כ-800 מקורן במקרא!). ראוי גם לציין שאיש איננו מדבר או כותב היום אשורית, בבלית, כשדית, מצרית פרעונית-הירוגליפית, אכדית, חיונית או יבוסית, פלישתית או אמורית, או קורא בכתבים ובתעודות שהשאירו תרבויות אלה, להוציא חוקרי אקדמיה של לשונות העת העתיקה. אולם בני זמנם של האשורים, האכדים, הפרעונים והבבלים ושבעת עמי כנען, שסיפרו על "לוחות הברית", "לוחות העדות" ועל "תורה משמים", כוננו מחזורי קריאה מקודשים שנודעו בשם "מקראי קודש" ולימדו את בניהם לקרוא בזיקה לספר תורה ולארון הקודש, הקשורים באופן אסוציאטיבי, סמלי ומוחשי ללוחות הברית ולארון הברית, וכתבו ספרים מגוונים בשפה העברית באלף הראשון לפני הספירה, ולימדו אותם בציבור במעגלי קריאה חוזרים ונשנים, הצליחו להנחיל את שפתם ואת מורשתם הכתובה בדרך כזו, שצאצאיהם קוראים, כותבים ומדברים בשפת אבות אבותיהם ממרחק של למעלה משלושת אלפים שנים.

בספרייה הלאומית בקמפוס גבעת רם של האוניברסיטה העברית בירושלים מצויים כמאה אלף ספרים שנדפסו באותיות עבריות מראשית הדפוס במחצית המאה ה-15 ועד סוף המאה ה-19, המייצגים את כל דפוסי היצירה של העם היהודי במשך שלושת אלפי שנות קריאה וכתובה.² מלבד הכרכים הנדפסים באותיות עבריות, שהובאו מכל רחבי העולם, מצויים במרתפי הספרייה גם צילומים של כשבעים אלף כתבי-יד עבריים שנכתבו לאורך האלף השני, ועוד כעשרת אלפים כתבי יד מקוריים מתקופות שונות, החל במגילות מדבר יהודה, שכולן כתבי קודש שנכתבו בעברית ובארמית בשליש האחרון של האלף הראשון לפני הספירה, ועד למצחפים,

ספרים, מגילות, הגדות, כתובות ומכתבים, שנכתבו לאורך האלף הראשון והשני לספירה. שני מכלולים רחבי היקף אלה, בדפוס ובכתבי יד, המעידים כאלפי עדים על מרכזיות הלימוד, הדעת והיצירה הכתובה בעולמו של העם היהודי, מייצגים רק את אשר שרד בתמורות העתים ולא את כל אשר נוצר בידי קוראים וכותבים בכל קהילות ישראל בין תקופת המקרא לראשית הציונות. מאות אלפי העמודים שנקראו ונלמדו, נכתבו, נעתקו ונדפסו בידי יודעי עברית עבור קוראי עברית, שלמדו מילדותם בכל קהילות ישראל בארץ ובתפוצות לקרוא בלשון הקודש במשך אלפי שנים, מצביעים הן על רציפות היצירה התרבותית בשפה העברית ועל רציפות החינוך לקריאה וכתובה בשפת הקודש, הן על מרכזיותם של ספרים בקהילה היהודית ועל תרבות הלימוד והאוריינות הכרוכה בהם.³ עוד מלמדים אוספים כבירים אלה על דורות של יודעי ספר ואוהבי דעת, או על דורות של קוראים וכותבים, מורים וסופרים, אמנים ומאירים, מעתיקים ומדפיסים, המייצגים את פרי ההילולים של החינוך היהודי לדורותיו במציאות שבה רוב בני האדם בקהילות תרבותיות-חברתיות ודתיות שונות ברחבי העולם לא ידעו כלל קרוא וכתוב.⁴

נשאלת השאלה: כיצד זכינו לעושר תרבותי מגוון כל כך, ששרד בתמורות ההיסטוריה ובתפוחות העתים, למרות כל מה שהלך לאיבוד? איך נשמרה מסורת כתובה זו כמסורת חיה, נקראת ונלמדת במשברי ההיסטוריה? מה היה המהלך החברתי שעשו קודמינו בסוף האלף השני לפני הספירה ולאורך האלף הראשון לפני הספירה שלא עשו אחרים בני זמנם? איזה מהלך חינוכי עשו שהיה בו חוכמה רבה כל כך מבחינת אהבת הקריאה, אהבת הלימוד, הערכת ההוראה ואהבת הדעת בעל פה ובכתב, שהביא לשיעורי אוריינות גבוהים מאוד בשפה העברית, שהתייחסו בצביונם האידאלי לכלל ציבור הגברים היהודי לאורך שלושת אלפים שנה?⁵

מן העת העתיקה, שבה חלק ניכר מבני האדם היו בורים ומשועבדים,⁶ ועד למחציתה השנייה של המאה ה-19, שבה הוכרז שחרור העבדים בארצות הברית, איש ברוב ארצות העולם לא חשב שכלל הציבור חייב לדעת לקרוא ולכתוב, או זכאי לרכוש מיומנויות אלה, בלא קשר למוצאו, מינו, גזעו או מעמדו, או חייב להיחשף לתרבות כתובה וליכולת קריאה כתנאי למימוש אנושיותו, חירותו, שוויון ערכו וכבודו. בשלב מוקדם מאוד בהיסטוריה התברר למשעבדים שעבדות תלויה בבורות ובקללה,⁷ וציינת מותנית באנאלפביתיות, בעריצות ובכפייה של איסור לימוד,⁸ ואילו חירות, צדק, שוויון, סולידריות וכבוד האדם מותנים בברכת הדעת, בלימוד ובהשכלה, בקריאה וכתובה, שלעולם מתנים הרחבת אופקים, הבנה והשוואה, חקירה ודרישה, עיון וביקורת. הפצת ברכת הדעת ללא סייגים והנחלת שיטות לימוד לכל הציבור היו מותנות במשטר המכיר בזכות לחופש של כל אדם, בשוויונו ובזכותו ללימוד לקרוא ולכתוב ממורה מוסמך, ללא הבדל דת, גזע, מין ומעמד. משטר דמוקרטי-ליברלי-הומניסטי מעין זה, המושתת על ההכרה שלכל אדם זכות שווה לחירות הנרחבת ביותר, העולה בקנה אחד עם חירות דומה לאחרים, וזכות לימוד שווה שאינה תלויה בגזע, במגדר, בדת, בלאום או במעמד, לא היה קיים עד למחצית השנייה של המאה ה-20. לפיכך חירות, צדק, שוויון, אחווה ונגישות להשכלה ודעת נשללו בראש ובראשונה באמצעות בורות כפויה, טיפוח אנאלפביתיות, אפליה ושעבוד בידי

אלה שהפיקו טובת הנאה ממצב זה, שבו התקיים או עדיין מתקיים סדר חברתי-דתי המאשר את הגבלת הלימוד למעטים נבחרים, כדי שעבדים בורים וצייתנים ושפחות בורות ודוממות יעמדו לרשותם לשם סיפוק צורכיהם השונים ולשם אישוש המונופול שזכו בו.⁹ ידע, שהוא כוח, מעצם היותו מפעים ומרחיב אופקים, מעודד מחשבה ורצון לשינוי, מעלה ספקות, הרהורים וביקורת ומתווה אופק של תקווה ותיקון, ומעצם מהותו החתרנית כמעורר השוואה בין הרצוי למצוי וכמבטא התרסה נגד גבולות המצב הקיים, תמיד היה שמור רק לאנשים חופשיים, ובדרך כלל רק לגברים לבנים בני המעמדות העליונים.¹⁰ לימוד ברוב תרבויות העולם היה זכות יתר מוגבלת שנשמרה רק לאנשים ממעמד מסוים, ממוצא מסוים, ממגדר מסוים, מדת מסוימת, מתרבות ושפה מוגדרים או מגזע מסוים, ובשום אופן לא היה נחלת כלל הציבור. גם כיום, כשהושם קץ לשעבוד בהכרזת האו"ם על זכויות האדם במחצית המאה ה-20, וכשנאסרה מלחמה על הבורות בידי אונסק"ו, שיעורי האנאלפביתיות בארצות וביבשות שונות מעוררים תדהמה.¹¹ דבריו של וולטר בחוברת "על אודות הסכנה הנוראה של הקריאה" מבארים את הרקע לגורמים לעובדה זו: "ספרים מפיגים את הבורות, המשמשת ערובה לשמירתן של מדינות ממושטרות היטב" (מנגל, 2001: 293). על דבריו אפשר להוסיף בפרפרזה: קריאה בספרים קוראת תיגר על הצייתנות, התלות והבורות, המשמשות ערובה לשמירתן של חברות פטריארכליות ממוגדרות היטב, שבהן לימוד, סמכות, שיפוט והנהגה שמורים רק לבני מין נבחר אחד.

לעומת ההכרה הרחבה באנאלפביתיות כמציאות רווחת שיש בה תועלת רבה לחברות מדכאות ומפללות ולמשטרים שנוהג בהם שעבוד, וכנגד ההסכמה הכללית להגבלת הנגישות ללימוד בכל התרבויות מהעת העתיקה ועד לעידן המודרני על יסוד מעמד, גזע, דת, שפה, צבע ומגדר, הרי שעל פי המסורת היהודית המפורטת באלף הראשון לפני הספירה במקרא, במגילות הגנוזות, בספר חנוך, בצוואות השבטים ובספר היובלים - הקריאה, הכתיבה, החישוב והלימוד, הדעת והשינון, חלים בשווה על כלל ציבור הגברים היהודי מילדותו ונעוריו לאורך כל חייו.¹² פילון האלכסנדרוני מעיד בשליש הראשון של המאה הראשונה לספירה, שהיהודים לומדים את חוקי התורה "מראשית ילדותם" (המלאכות אל קאיוס, 31). הכוהן יוסף בן מתתיהו מעיד בשליש האחרון של המאה הראשונה על שיעור האוריינות בחברה היהודית: "ומכל חמדה יקר בעינינו לגדל את בנינו לתורה ולמצוות... ובקרבתנו אין אף איש אחד אשר לא יקל לו לספר את כל החוקים [בעל פה] מלפרש את שמו, כי כה הסכנו להגות בחוקי התורה מראשית הגיענו לבניה, עד אשר נעשו חרותים בלבבנו. ועל כן יקר [נדיר] למצוא בינינו את העובר על החוקים" ("נגד אפיון" ב', יח). ייתכן שדבריו של בן מתתיהו, שנכתבו ברומא כסנגוריה על היהודים בשלהי המאה הראשונה לספירה, המציירים דיוקן אידאלי של קהילה משכילה עד מאוד שמעטים בה החוטאים, עשויים לעורר תהייה לגבי מידת ממשותם במציאות ההיסטורית, אבל אין ספק ששיעורי האוריינות בקהילה היהודית בעולם המסורתי מהעת העתיקה ועד לראשית העת החדשה היו גבוהים במידה ניכרת מאלה של כל קהילה אחרת.

אב הכנסייה אוריגנס (182-251), שחי בקיסריה בשנות השלושים והארבעים של המאה השלישית, העיר במבוא לפירושו לשיר השירים על מנהגי הלימוד של היהודים: "ואומרים

שהמנהג אצל היהודים כי כל מי שלא הגיע לבגרות גמורה אין לו רשות להחזיק את הספר הזה [כלומר שיר השירים] ביד, ולא עוד אלא שאף על פי שרבותיהם וחכמיהם נוהגים ללמד את הנערים כל הכתובים לרבות גם המשנה, הרי הם מוציאים מן הכלל ארבעת ספרים אלה, והם: תחילת ספר בראשית המתאר את בריאת העולם, תחילת ספר יחזקאל הנביא העוסק בכרובים ובמעשה מרכבה, סופו [של יחזקאל] המדבר על בנין המקדש, והספר הזה, שיר השירים¹³. הטעם לסיוג הלימוד בפרקים הנזכרים קשור באופיים האזוטרי והמיסטי, הנזכר בחלקו גם במשנה חגיגה ב: א. אולם לענייננו חשובה עדותו של אוריגנס על הכלל הרווח בקהילה היהודית כעובדה ידועה, ולא על היוצא מן הכלל, כלומר על לימוד התורה בציבור, שראשיתו בהוראת כל המקרא לכל הנערים ללא סייגים, ולא על הפרקים הספורים שנשמרו רק לתום מסלול הלימודים. היקף הוראה רחב זה ושיעורי אוריינות אלה היו כרוכים בעובדה שבספרייה היהודית ובזיכרון היהודי מקור הקריאה, הכתיבה והלימוד נקשר בהתגלות אלוהית ובדבר האל הכתוב, בלוחות הברית או בלוחות העדות, במצוות ובחוקים ממקור שמימי, בחיבורים קדושים ובספרים מקודשים, בעבודת הקודש ובהוראת מלאכים, בנבואה ובכהונה, בפולחן ובהוראה, שהיו קשורים מראשיתם בעדות כתובה הנשמרת בעדת בני ברית, שחבריה שווים בחובות המוטלות עליהם, ורואים ערך בשמירת רצף הדורות ביחס למסורת כתובה שהונחלה לעם כולו, ככתוב: "תורה צוה לנו משה: מורה, קהלת יעקב". בשל המקור השמימי של הקריאה והכתיבה ובשל החובות השוות המוטלות על הפרט למען הזכויות המובטחות לציבור, המפורטות בעקרונות הדעת, האמת והצדק, בחוקי האל ובמצוות התורה - יוחסה חשיבות ראשונה במעלה לערכים אלה, הקשורים בזיהוי אלוהים כראשון הכותבים בתורה (שמות כד, יב; לד, א) ובזיהוי משה כראשון הכותבים והקוראים (שמות כד, ד; ז).

הקריאה והכתיבה קשורות בציווי החל על כלל הציבור לכתוב את דברי התורה ומצוותיה על אבנים, לוחות, שערי העיר ומזוזות הבית (דברים כז, ג, ח; ו, ט; יא, כ) ובחובה לקרוא בהם בציבור ממגילת קלף במחזוריות משביתה קבועה ומקודשת, מדי שבת בשבתו, מהעת העתיקה ועד ימינו. מחזורי השבתה אלה, המיועדים לקריאה בציבור, נלמדים מהפסוקים הידועים בתורת כוהנים: "מועדי ה' אשר תקראו אותם מקראי קודש אלה הם מועדי..." "אלה מועדי ה' מקראי קודש אשר תקראו אתם במועד... מקרא קדש כל מלאכת עבודה לא תעשו" (ויקרא כג, ב ח), המעידים על ויתור מחזורי על ריבונות אנושית, על שמירת בעלות ועל איסור מלאכה בזיקה להתקדשות העדה השוכנת ממלאכה וקוראת במקראי קודש, המפורטים בפרקים כג, כה של ספר ויקרא. הזכות של כל הציבור לנוח מותנית בחובת היחיד לשבות, כשם שזכות כל הציבור להאזין למקראי קודש ולשמוע את הקריאה בתורה מפי הכוהנים והלויים מותנית בחובת היחיד להימנע מעבודה ומשעבוד בשבתות ובמועדים. הכוהן יוסף בן מתתיהו מתאר את ראשיתה של מציאות מחזורית זו בספרו נגד אפיון, שנכתב בשלהי המאה הראשונה לספירה, ובו הוא מצביע על חידושו של משה: "רק גילה את דעתו שלימוד התורה הוא חנוך נאה מאד ודבר חובה, וצווה (על היהודים) לשמוע (את קריאת התורה) לא פעם אחת ולא שתים ולא פעמים מצער

רק לנוח בכל יום שביעי מכל מלאכה ולהתאסף יחדיו ולשמוע את דברי התורה וללמד אותם באר היטב" (ב, יז-יח). חשיבות רבה - דתית, תרבותית, חינוכית וחברתית - יוחסה גם לייצוגם הריטואלי של מקראי קודש במרחב הפרטי והציבורי, הקשורים בביטויים הכתוב, ולהמחשתם האמנותית בחפצי קודש וללימודם במחזור השבתות, החל בשווה על כל ציבור הגברים בעדה כולה. קדושת הקריאה והכתיבה, הקשורה בהמחשת מצוות האל ובהנחלתן הציבורית, ושוויון החלות של מצוות אלה על כלל הגברים היהודים מילדותם¹⁴ ללא הבדל מעמד, ללא תנאי וללא סייג, קשורים במישרין לשיעור הגבוה של יודעי קרוא וכתוב בישראל.

הקהילה היהודית, לפחות בצביונה האידיאלי העולה מהתיעוד הספרותי, לא הכירה במציאותם של בורים ועמי ארצות (המילה בור אינה מצויה במקרא, והמשנה מתנגדת נחרצות לבורות ולבערות משום ש"אין בור ירא חטא" - כדברי הלל [מסכת אבות ב' ה']). הקהילה לא הגבילה מעולם את לימוד הקריאה למתי מעט, כמקובל בחברות אחרות בעת העתיקה, אלא להפך, כוננה עדה המושתתת על לימוד הקריאה לילדים ועל קריאת כתבי קודש בציבור במחזוריות קבועה לבני כל הגילים. עדה זו, שראשיתה במעבר מעבדות לחירות כמפורט בספר שמות, המהווה את תשתית הזיכרון המשותף של עם שניצל משעבוד בחסד אלוהים, כרתה ברית עולם עם האל המשחרר, כאות הכרת תודה על הגאולה מבית עבדים. ייחודה של הברית בשמירת מחזור משבית ומקודש של "מועדי דרור", הקשורים אף הם במעבר מעבדות לחירות, כמפורט בתורה בפרקים העוסקים ב"מועדי ה' מקראי קודש", המצויים על שביתה מעבודה, על שמחה ועל קריאה בציבור, ראתה את ידיעת הקריאה ("מקראי קודש") כתנאי הכרחי להשתתפות של בני הברית בלימוד תורה, בשמירת מצוות, בעבודת הקודש ובשמירת החוק והמשפט הכתוב של עדה בת חורין. הנהגת הקהילה תבעה השתתפות קשובה ב"מקראי קודש" מכל העדה כולה, השובתת מדי שבת כזכר ליציאת מצרים, כאמור בקידוש לשבת, ומתכנסת לקריאה בציבור כדי לזכור, לשמור ולקדש את המורשת הכתובה התלויה במחזור מועדי ה', ולקרוא את הסיפור ההיסטורי המפרש את המצוות, הקשור בה. הקהילה היהודית בעולם המסורתי בכל מקומות מושבה קיבלה עליה את מצוות "ושיננתם לבניך", והפכה את חובת לימוד התורה לכלל הבנים, שהייתה מצויה באחריות הקהילה, לתנאי מגורים בקהילה ולחובה המוטלת על כלל הציבור.¹⁵

הואיל ומצוות היו קשורות מראשיתן בדיבור אלוהי כתוב על לוח, וכווננו להוראה ציבורית הקשורה בברית - 'ויאמר ה' אל-משה עלה אלי ההרה והיה-שם; ואתנה לך את לחת האבן והתורה והמצוה אשר כתבתי להורתם' (שמות כד, יב), כדברי משה לעם - 'ויגד לכם את-בריתו אשר צוה אתכם לעשות עשרת הדברים; וכתבם על-שני לחות אבנים' (דברים ד, יג); והיו כרוכות בלימוד החוקים והמשפטים המעצבים את דמותה של העדה הנכנסת לארץ אבותיה - 'ואתי צוה ה' בעת ההוא ללמד אתכם חקים ומשפטים: לעשותכם אתם בארץ, אשר אתם עברים שמה לרשתה' (שם ד, יד), ובפעולתם הרצופה של נביאים וכוהנים שהעלו בכתב את דברי אלוהים ואת הסיפור ההיסטורי הקשור בהם; ולימדו מילדות את תפיסת הצדק והמשפט הכרוכה בברית במהלך הדורות, כעולה מן האסופה המקראית - שמירת הברית ויראת אלוהים, הקשורה בקיום

מצוות, בהבנת תוכן החוקים והמשפטים ובתפישת הצדק החברתי הנשקפת בהם, היו מותנים בלימוד החיבורים הכתובים, הכוללים את הסיפור ההיסטורי ואת המצוות והמשפטים הקשורים במעבר מעבדות לחירות. כך נאמר למשה: "הקהל-לי את-העם ואשמעם את-דברי: אשר ילמדון ליראה אתי כל-הימים אשר הם חיים על-האדמה, ואת-בניהם ילמדון" (שם ד, י), וכך אמר משה לבני ישראל: "שמע ישראל את החקים ואת-המשפטים אשר אנכי דבר באזניכם היום; ולמדתם אתם ושמרתם לעשתם" (שם ה, א). לימוד החוקים והמשפטים רחבי ההיקף, כמו הפנמת יראת אלוהים, אהבתו, צדקתו, בריתו ומצוותיו, הקשורים בסיפור ההיסטורי רחב היריעה של הפיכת עבדים לבני חורין ובסיפור ההגנה על החירות באמצעות הנחלה רחבה של דעת, אמת וצדק, חוק ומשפט, היו מותנים בידיעת הקריאה ובלמוד ציבורי של דבר הכתוב, במחזור השביתה של מועדי ה' מקראי קודש.

חובת הוראת הקריאה, המתייחסת לבני העדה כולה, המתנה את יראת אלוהים ואת שמירת המצוות וכרוכה בלימוד חוזר ונשנה של דעת, אמת וצדק, חוק ומשפט, המיוסדים על הברית הכתובה, עוגנה בהנחלת המורשת הכתובה מדור לדור ובציונה הבולט בכל בית: "ושננתם לבניך ודברתם בם בשבתך בביתך ובקחתך בדרך ובשכבך ובקומך... וכתבתם על מזוזות ביתך ובשעריך" (דברים ו, ז-ט); "ושמתם את דברי אלה על לבבכם ועל נפשכם וקשרתם אתם לאות על ידכם והיו לטוטפות בין עיניכם. ולמדתם אותם את בניכם לדבר בם בשבתך בביתך ובקחתך בדרך ובשכבך ובקומך; וכתבתם על מזוזות ביתך ובשעריך" (שם יא, יח-כ). פסוקים אלה ודומיהם, כגון: "לא ימוש ספר התורה הזה מפניך, והגית בו יומם ולילה, למען תשמר לעשות ככל הכתוב בו, כי אז תצליח את דרכך ואז תשכיל" (יהושע א, ח), עמדו ביסוד חובת המשפחה לחנך את בניה על יסוד המטען התרבותי הכתוב, המצוי בתשתית העולם המסורתי, ואף עמדו ביסוד הקמתם של מעגלי קריאה ומוסדות חינוך לגילים שונים, שהפכו למייצגי הערכים המקודשים אשר צוו על העדה כולה.

ב

"והחוקים והמשפטים אשר תלמדם" (דברים ה, כח), אשר אלוהים מצווה על משה בן עמרם בן קהת בן לוי ביחס לכלל בני ישראל, הופכים בדברי משה האחרונים, המובאים בספר דברים ומופנים לכלל בני ישראל, לציווי נצחי המוטל קבל עם ועדה רק על אחיו בני לוי, שומרי הברית המתמנים למורי העדה כולה: "וללוי אמר, תמיך ואוריך לאיש חסידך... כי שמרו אמרתך ובריתך ינצרו. יורו משפטיך ליעקב, ותורתך לישראל" (שם לג, ט-י). חובת ההוראה הציבורית המוטלת על בני לוי שומרי הברית נזכרת קודם לכן בפנייה אל אחיו של משה, אהרון הכהן: "וידבר ה' אל-אהרן לאמר... חקת עולם לדרתיכם. ולהבדיל בין הקדש ובין החל ובין הטמא ובין הטהור. ולהורות את-בני ישראל את כל-החקים אשר דבר ה' אליהם ביד-משה" (ויקרא י, ח-יא). מסירת התורה הכתובה לכוהנים בני אהרון או לכוהנים בני לוי (לוי בן יעקב הוא סבו של אהרון מצד אמו וסבא רבא שלו מצד אביו) וחובתם לקרוא בה בציבור לשם הוראת החוק והנחלתו למבוגרים

ולצעירים, נזכרת גם בספר דברים: "וַיִּכְתֹּב מֹשֶׁה אֶת-הַתּוֹרָה הַזֹּאת וַיִּתְּנָהּ אֶל-הַכֹּהֲנִים בְּנֵי לֵוִי, הַנְּשָׂאִים אֶת-אֲרוֹן בְּרִית ה' וְאֶל-כָּל-זִקְנֵי יִשְׂרָאֵל. וַיִּצַּו מֹשֶׁה, אוֹתָם לֵאמֹר: מִקֶּץ שְׁבַע שָׁנִים, בְּמַעַד שְׁנַת הַשְּׁמִטָּה בַּחַג הַסְּכוֹת בְּבוֹא כָל-יִשְׂרָאֵל לִרְאוֹת אֶת-פְּנֵי יְהוָה אֱלֹהֶיךָ בַּמָּקוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר, תִּקְרָא אֶת-הַתּוֹרָה הַזֹּאת, נֶגֶד כָּל-יִשְׂרָאֵל, בְּאָזְנֵיהֶם. הִקְהַל אֶת-הָעָם הָאֲנָשִׁים וְהַנְּשִׁים וְהַטַּף וְגֵרְךָ אֲשֶׁר בְּשַׁעְרֶיךָ לְמַעַן יִשְׁמְעוּ וּלְמַעַן יִלְמְדוּ וַיִּרְאוּ אֶת ה' אֱלֹהֶיכֶם וְשָׁמְרוּ לַעֲשׂוֹת אֶת כָּל דְּבַרֵי הַתּוֹרָה הַזֹּאת. וּבְנִיֵּיהֶם אֲשֶׁר לֹא-יָדְעוּ, יִשְׁמְעוּ וּלְמַדּוֹ לִירְאָה אֶת ה' אֱלֹהֶיכֶם" (לא, ט-יג).

החוקים והמשפטים הכתובים מתוארים בספר עזרא הכוהן כחובת הוראה של הכוהן הגדול, שהוא "סופר מהיר בתורת משה", ביחס לכלל ישראל: "כי עזרא הכין לבבו לדרוש את תורת ה' ולעשות וללמד בישראל חק ומשפט" (עזרא ז, י). בספר דברי הימים, המתאר את ההיסטוריה של תקופת המלוכה מאות שנים קודם מועד חיבורו, נזכרת לראשונה המילה תלמיד בזיקה לתיאור משמרות הלויים (דה"א א, כה, ח), ומתוארת ראשית ההוראה הציבורית, המוטלת בעיקרה על הלויים והכוהנים, החל מימי המלך יהושפט בן אסא, מלך יהודה הרביעי, בן נינו של שלמה בן דוד, כקשורה בחובה רחבה של לימוד הציבור בכל ערי יהודה: "ובשנת שלוש למלכו, שלח לשריו לבן-חיל ולעבדיה ולזכריה, ולנתנאל, ולמכיהו ללמד בערי יהודה. ועמהם הלויים שמעיהו ונתניהו וזבדיהו ועשהאל ושמירמות ויהונתן ואדניהו וטוביהו וטוב אדוניהו הלויים; ועמהם אלישמע ויהורם הכהנים. וילמדו ביהודה ועמהם ספר תורת יהוה; ויסבו בכל-ערי יהודה וילמדו בעם" (דברי הימים ב יז, ז-ט).

ההיסטוריוגרפיה המקראית מספרת כידוע שהעם נחלק לשנים-עשר שבטים, בניו של יעקב אבינו ונכדיו, בני יוסף. רק אחד מתריסר השבטים היה בעל מעמד מיוחד בתוקף ציווי אלוהי - הוטלו עליו חובות ייחודיות שלא הוטלו על שאר אחיו, נגרעו ממנו זכויות משותפות לאחד-עשר השבטים האחרים, והוענקו לו זכויות ייחודיות התלויות בזיקה מולדת ובציווי אלוהי, ביחס לחובות ייחודיות שהיו תלויות כולן בעובדה שרק על בני שבט זה הוטלה חובת עבודת הקודש, לצד הזכות לברך, ורק עליו הוטלה חובת ההוראה הציבורית והנחלת הזיכרון הכתוב, שכללה היבטים שונים.¹⁶ חובות אלה כללו בראש ובראשונה את שמירת המחזור השביעוני של "מועדי ה' מקראי קודש", שעמד ביסוד הברית ובתשתית מחזורי הפולחן במשכן ובמקדש, ואת הנחלת הזיכרון הכתוב בחומש לכל בני העדה במחזוריות קבועה, בשנה שהיו בה שבעים ימים של שביתה מעמל: חמישים ושתיים שבתות ושמונה-עשר ימי המועדים, שהיו כולם ימים של "מקראי קודש" או של קריאה בציבור.¹⁷ שבעים ימים אלה של מקראי קודש נקבעו בחוק אלוהי, כדי שיהיה פנאי לציבור ללמוד מפי הכוהנים והלויים. אך כדי שיהיה לבני לוי פנאי ללמוד וללמד, וכדי שיהיה להם זמן קצוב לעסוק בשמירת מחזורי עבודת הקודש, אשר צוינו בהעלאת קרבנות, באמירת תהלים ובמחזורי שירה וברכה, וכדי שבני לוי יוכלו להקדיש עצמם לעיסוק בחובות ההוראה למבוגרים ולילדים, לא הוענקה לשבט לוי נחלה בקרב אחיו. הדברים מבוארים בדברי משה, נכד לוי, על נסיבות בחירת שבט לוי, שבניו, הפטורים לבדם מעול עבודת האדמה ונתמכים בידי הציבור, חייבים להקדיש את כל עתותיהם לשמירת משמרת הקודש

בהוראה ובפולחן: "בעת ההיא הבדיל ה' את שבט הלוי לשאת את ארון ברית ה' לעמד לפני ה' לשרתו ולברך בשמו עד היום הזה: על כן לא היה ללוי חלק ונחלה עם אחיו, ה' הוא נחלתו כאשר דבר ה' אלהיך לו" (דברים י, ח-י; השווי יהושע יג, יד). כך גם כתוב קודם לכן בספר במדבר: "ויאמר ה' אל-אֶהְרֹן, בְּאַרְצָם לֹא תִנְחַל, וְחֶלֶק לֹא-יְהִי לָךְ בְּתוֹכָם: אֲנִי חֶלְקְךָ וְנַחֲלָתְךָ, בְּתוֹךְ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל (יח, כ). מבני לוי לדורותיהם, שהוענק להם מונופול על קביעת מחזורי הזמן המקודשים והמופשטים המעצבים את חיי העדה, נשללה כל זכות על המרחב הגשמי: שכן נשללה מהם הזכות להיות בעלי נחלה בארץ האבות, הכרוכה בסיכוי למקור קבוע של הכנסה ופרנסה. זכות זו נשללה מהם לבדם, כדי שיהיו פטורים מעול עבודת האדמה, מהאינטרסים התלויים בה ומהשעבוד הכרוך בה, ויוכלו להקדיש את כל זמנם לעבודת הקודש התלויה בשליטה על הזמן ועל הלוח, על מכלול ממדיה המפורטים בתורה, הן אלה הפולחניים הקשורים בעבודת המקדש בירושלים הן אלה החינוכיים הקשורים בהוראת המשפט והחוק בכל הארץ לכלל הציבור - כפי שנאמר במפורש ללוי: "בְּאַרְצָם לֹא תִנְחַל... נַחֲלָתְךָ, בְּתוֹךְ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל". הכוונה יהושע בן סירא שב ומנסח את הצייווי המקראי בדבריו על בני לוי: "אך בארץ העם לא ינחל, ובתוכם לא יחלק נחלה; אשי ה' חלקו, ונחלתו בְּתוֹךְ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל" (במדבר מה, לט-מ).

הבחירה בשבט לוי לעבודת הקודש, להוראה ולמשפט והברכה המופקדת בידי באופן בלעדי היו קשורות לנאמנותם של בני לוי למצוות האל ולקנאותם חסרת הפשרות המתוארת בספר בראשית בפרשת רצח אנשי שכם בעקבות אונס דינה (בראשית לד), בסיפור על חטא העגל (שמות לב, כו-כט) ובפרשת זמרי ופנחס (במדבר כה, א-טו). דבקותו חסרת הפשרות של שבט לוי וקנאותו לדבר האל, שהיו כרוכות בהתנכרות קיצונית לכל קשר אנושי, בהתאכזרות קנאית ובשמירת הברית, נזכרות בברכת משה בפסוק: "האומר לאביו ולאמו לא ראיתיו, ואת אחיו לא הכיר ואת בניו לא ידע, כי שמרו אמרתך ובריתך ינצורו" (דברים לג, ט). בשל עמדה קנאית ובלתי-מתפשרת זו זכו בני לוי למונופול על ההוראה והפולחן, כאמור בהמשך הפסוק: "יורו משפטיך ליעקב ותורתך לישראל; ישימו קטורה באפך וכליל על מזבחך" (דברים לג, י). הוויתור הגורף על רכוש גשמי בדמות נחלות, שהוטל בציווי אלוהי על שבט לוי, ממנו באו משה ואהרן, בתמורה לקבלת "ברית כהונת עולם"; או זכות בלעדית העוברת בירושה על בלעדיות הברכה והדעת, הקשורות בשמירת המורשת הכתובה ובמונופול על עבודת הקודש במשכן ובמקדש ובשמירת מחזוריה, מחזור "מועדי ה' מקראי קודש" של קריאה בציבור בכל הארץ, שהייתה כרוכה בחיי עוני של מורי הוראה המלמדים בחינם ותלויים בתמיכה בידי העדה,¹⁸ היה הרעיון הדיאלקטי המורכב שעמד בתשתית מערכת ההוראה המקראית, שנקשרה במונופול מקודש לטובת הרבים ובוויתור גורף על זכויות היחיד.

הקצאת אחד חלקי תריסר מהעם לעבודת הקודש ולהוראה, על יסוד זכות מלידה וחובה מוטלת מלידה הנתחמת בגבולותיו של שבט אחד, שאין לו אחיזה טריטוריאלית אלא הוא מפוזר בכל רחבי הארץ כמופקד על הוראה, משפט ופולחן, איננה ידועה באף חברה אחרת בעת העתיקה או בכל תקופה אחרת, ככל שידיעתנו מגעת. כלומר לויים וכוהנים בני שבט

לוי, שהיו מופקדים באופן בלעדי על שמירת הזיכרון הכתוב, על ההוראה, על הוראת המשפט, הברית והפולחן, נבחרו על יסוד ציווי אלוהי עתיק יומין, המתייחס לכל הזכרים הנולדים לשבט מסוים (לויים) ולמשפחה מסוימת בת השבט (כוהנים), שבחירתם ומימוש חובותיהם במרחב המקודש ובתחומי העדה כולה, השובתת במקראי קודש, מתנה את שכינת אלוהים בקרב בני עדתו: "וְאֶת-אֶהֱרֹן וְאֶת-בְּנָיו אֶקְדֹּשׁ לְכַהֵן לִי. וְשִׁכְנֹתַי, בְּתוֹךְ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל; וְהֵייתִי לָהֶם לְאֱלֹהִים" (שמות כט, מד-מה). בחירה זו בצביונה האידיאלי איננה מיוסדת על מעמד חברתי-כלכלי, על מאבקי כוח פוליטיים או על הישג אישי, אלא רק על בחירה אלוהית בכל בני השבט הזכרים, הכרוכה כאמור בויתור גורף של כל אנשי השבט על כל זכויות הקניין בארץ אבותיהם. על פי התורה, בחירה זו ראשיתה באחי משה, אהרון בן עמרם, בן קהת, בן לוי, שנבחר לכהונה בדור המדבר, וכל קרוביו בני לוי נצטוו לסייע בידו; ואילו על פי מגילות מדבר יהודה, שכולן כתבי קודש הכתובים בעברית ובארמית מהמאות האחרונות לפני הספירה, אשר נכתבו ברובן בחוגים שקראו לעצמם "הכוהנים בני צדוק ואנשי בריתם" (אליאור, תשס"ט), הבחירה מתחילה שלושה דורות קודם לכן, בלוי בן יעקב (היובלים לב, ט; צוואת לוי הארמי), סבו של אהרון מצד אמו, יוכבד בת לוי, וסבא רבא שלו מצד אביו, עמרם בן קהת בן לוי, בן אחיה של יוכבד בת לוי, ומונחלת הן לצאצאיו הכוהנים, בני קהת, שומרי משמרת הקודש (במדבר ג, כז-לג; ד, ב-טז), הן לצאצאיו הלויים, בני גרשון ומררי (במדבר ד, כא-לג), אחיו של קהת. כל צאצאיו הזכרים של לוי הם לויים המופקדים על חלקיה השונים של עבודת הקודש: על השירה והברכה, על הקריאה, הכתיבה וההוראה ועל סיוע בעבודת המקדש (במדבר ג, ה-ט), אבל רק צאצאי בנו קהת, אבי עמרם, אבי אהרון, הם כוהנים המופקדים על עבודת הקודש ועל ברכת כוהנים (שם, י), במרחב הפנימי המקודש במשך שבועיים או שלושה שבועות מדי שנה, על פי החלוקה לכ"ד משמרות ששירתו שבועיים או שלושה בשנה, ומופקדים על הוראת התורה והחוק לכלל העדה בכל מושבותיה בחמישים שבועות השנה הנותרים. כאמור, מסורות מקראיות שונות כורכות בין בני לוי ובין בני אהרון הכוהנים, שלא הייתה להם נחלה ארצית, לבין שמירת התורה, ההוראה, המצווה והברכה, הן במחזור "מקראי קודש" שהוקדשו לקריאת התורה בציבור, הן בהוראת בני העם מילדותם במשך ימי השבוע, הן בברכת כוהנים (במדבר ו, כב-כז), הן בעבודת הקודש במשכן ובמקדש והן בחוקים והמשפטים המסורים להכרעת הכוהנים.

הכוהנים בני לוי, שהיו המורים הראשונים, נקראו בשם "שומרי משמרת הקודש" (במדבר ג, כח), הן משום שרק להם נאמר "יורו משפטיך ליעקב ותורתך לישראל", חובה שהתייחסה לרוב השנה בכל מקומות מגוריהם, הן משום שעבדו במחזוריות קבועה פעמיים או שלוש פעמים בשנה במקום מקודש, על פי מחזורי זמן מקודשים, אשר חלוקתם ל"מועדי ה' מקראי קודש" (ויקרא כג, ב, ד) נקצבה במפורט במקרא (שם, פרקים כג; כה). הואיל והמקום שבו עבדו היה מקודש, והחיבור העתיק שעל פיו עבדו בעבודת הקודש ואת מצוותיו למדו והורו במשך כל השנה היה מקודש, והברכה שאמרו לשומרי הברית הייתה מקודשת, מידה של קדושה נאצלה גם עליהם ועל עבודתם, כאמור במפורש: "וַיֹּאמֶר ה' אֶל-מֹשֶׁה, אָמַר אֶל-הַכֹּהֲנִים בְּנֵי אֶהֱרֹן...

קדשים יהיו לאלהיהם, ולא יחללו שם אלהיהם: כי את-אשי ה' לחם אלהיהם הם מקריבם ... והיו קדש" (ויקרא כא, א-כא; השוו: במדבר יח, א, ז). בספר מלאכי הכוהנים נדמים למלאכים ומתוארים כמורים: "כי שפתי כהן ישמרו דעת, ותורה יבקשו מפיהו, כי מלאך ה' צבאות הוא" (ב, ז). במגילות מדבר יהודה הם מכונים "זרע אהרון קדש קדשים" ונקשרים למלאכים, המכונים "כוהני קורב" ו"רוחי דעת", בשירות עולת השבת ובמקרא הם מתוארים בפי האל: "זרע צדוק הקרובים אלי" בדברי הנביא הכוהן יחזקאל (מג, יט).

ג

על בני לוי בכלל ועל הכוהנים בני אהרון בפרט, שלימדו במקדש ובכל מקומות מושבם את התורה בתקופת המקרא, אנו יודעים משלושה מכלולי זיכרון הכתובים בעברית ובארמית, שחלק נכבד מהם נכתב בידיהם (ונקרא במחקר בין השאר: תורת כוהנים, Leviticus, המקור הכוהני, אסכולת הקדושה, מגילת משמרות הכוהנים, צוואת לוי, צוואת קהת וכו'), כולם מן האלף הראשון לפני הספירה, שהגיעו לידיעתנו בתקופות שונות. המכלול הראשון הוא הזיכרון הרב-קולי הכלול באסופה המקראית, שנכתבה ונוצרה כולה באלף הראשון לפני הספירה, אבל נערכה רק אחרי חורבן בית שני. המכלול השני הוא הזיכרון הכוהני שמשקף בספריית מגילות מדבר יהודה, שכולה ספרייה של כתבי קודש שהתחברה בעיקרה בידי "הכוהנים לבית צדוק ואנשי ברייתם" ונשמרה בידיהם. ספרייה זו של "שומרי הברית" מרחיבה מכיוונים שונים על ההיסטוריה של הכהונה ועל ההיסטוריה של התרבות הכתובה. עוד היא מרחיבה על ההוראה ועל עולם הערכים של מערכת החוק המקראית, הנשענת על אדנים של דעת, אמת וצדק, חוק, משפט וברית, בנוסח כתוב, שאנשי הכהונה והלוויה ביקשו להנחיל לבני העדה כולה.¹⁹

המגילות במהדורותיהן השונות בקומראן, בגניזה ובספרות החיצונית כוללות מסורות רבות עניין על לוי בן יעקב, נוחל כל ספרי אבותיו ("ויתן [יעקב] את כל ספריו וספרי אבותיו ללוי בנו ולחדשם לפניו עד היום הזה" [היובלים מה, טז]), נבחר לכהונה ("ויכהן לוי בבית אל לפני יעקב אביו מעשרת אחיו ויהי שם לכהן" [שם לב, ט]), ומצווה על בניו קריאה ולימוד בספרים שנחל מאבותיו ("ואען ואומר אל בני: שמעו למאמר לוי אביכם ושמעו למצוות ידיד אל. אני מצווה אתכם, בני, ואני מגיד לכם האמת, חביבי: ראש מעשיכם יהיה אמת. ועד עולם ישכון עמכם צדק. [...] ועתה בני, ספר מוסר חכמה למדו את בניכם ותהיה החכמה עמכם לכבוד עולם. אשר למד חכמה וכבוד היא בו ואשר מאס בחכמה לבזיון ינתן") (צוואת לוי הארמי, ראו הרטום, תשמ"א: 139-140; מקור ארמי ותרגום אנגלי ראו: Stone & Greenfield, 1996: 12-16); המגילות מספרות על בנו קהת, שממנו משתלשלת הכהונה: "ויאמר אלי: לוי לשלושה ראשים יפרד זרעך [...] והשני יהיה בכהונה [...] וממנו יהיו כוהנים ושופטים וסופרים ועל פיהם ישמר המקדש" (צוואת לוי ח, יא-יז, בתוך הספרים החיצוניים, מהדורת כהנא, א); על בנו עמרם, שממנו משתלשלות הכהונה והנבואה; ועל נכדיו של לוי, משה ואהרון, מחברי ספרי הקודש, שומריהם ומוריהם, שההיסטוריה של בני ישראל קשורה בהם. בעלי המגילות

מרחיבים היבטים שונים בדבר הנחלת ספרים, קריאה, כתיבה והוראה, הקשורים כולם בעולם המלאכים, בני דמותם של הכוהנים, שאינם מצויים במסורת המקראית (אליאור, תשס"ט: 231-267). המכלול השלישי, הכולל זיכרונות שונים, הוא הספרות החיצונית שהגיעה לידינו עד לא מכבר בתרגומים בשפות שונות - ביניהן יוונית, לטינית, סורית וגעז. אולם מראשית המאה ה-20, משנמצאו מגילות קלף עתיקות בגניזת קהיר, וממחצית המאה ה-20, משנת 1947, כאשר נמצאו מגילות מדבר יהודה במערות קומראן, נמצאו הרבה מאותם ספרים חיצוניים בלשון המקור שלהם - בעברית ובארמית. לפני שהתגלו מגילות מדבר יהודה, הכוללות בין השאר את צוואת לוי הארמי, צוואת י"ב השבטים, את ספר חנוך וספר היובלים, שנודעו קודם לכן מהספרות החיצונית, לא ידענו בוודאות היכן למקם את החיבורים השונים מהספרים החיצוניים וכיצד לבאר את הקשרם המדויק. עתה כשבידינו החיבורים המקוריים של הספרייה הכוהנית של מדבר יהודה בנוסח נדפס ומקבילותיהם בספרות החיצונית שנדפסו זה מכבר, והנוסחים של הספרות המקראית שנמצאה ברובה בין מגילות מדבר יהודה, אנו יודעים הרבה יותר על עולמם של הכוהנים לבית צדוק ואנשי בריתם, שהם, בדומה לכל הכוהנים בני שבט לוי, וכמו כל הלויים, היו אחראים להוראה של החיבורים המקודשים ולהנחלתם לעדה כולה (שם: 115-130; 220-267).

ד

עניינה של המילה היוונית "סכולה" *σχολη*, שממנה נגזרות המילים הידועות *school*, *scholar*, *scholarship* או אסכולה וסכולסטיקה ואף איש אשכולות, המונחות ביסוד כל מערכת חינוך שיש בה בתי ספר, לומדים ומורים או אנשי אשכולות המרחיבים אופקים בשעה שהם מצרפים תחומי ידע שונים, יוצרים ידע ומנחילים ידע, הוא פנאי או זמן פנוי ללימודים, אשר מישהו משלם עבורו ללומד את דמי מחייתו כדי שיוכל להתפנות וללמוד. מילה זו - סכולה - תורגמה לעברית משנאית כ'בטלה', המיוחסת לבטלנים שאינם אלא *scholars*, למדנים, שהציבור משלם את דמי מחייתם בעת לימודם כדי שיוכלו להתפנות מעבודת כפיים, על מנת שיהיה להם פנאי שבו יוכלו ללמוד וללמד. על כן המשנה קובעת שאסור לגור בעיר שאין בה עשרה בטלנים, כלומר אסור להתגורר בעיר שאין בה לפחות עשרה למדנים שיש להם פנאי ללמוד בהיותם מוחזקים על חשבון הקהילה. הכוהן יהושע בן סירא הדגיש מאות שנים קודם לכן את חשיבות היות הלומד 'חסר עסק' בשל הצורך המוחלט בפנאי (*σχολη* סכולה) ללימודים, וכתב: "חכמת סופר תרבה חכמה וחסר עסק הוא יתחכם" (לח, כד).

כאמור, התורה קובעת שאחד-עשר משבטי בני ישראל יתפרנסו מיגיע כפיהם ויתברכו ממכלול עמלם, המושתת על האפשרות לעבד את הנחלות שזכו להן בחלוקת הארץ או לרעות עליהן את צאנם, ואילו שבט לוי, שכאמור לא זכה לנחלה בין אחיו והיה פטור מעול השעבוד לעבודת האדמה, יזכה לפנאי כדי ללמוד ולהשכיל, ויתפרנס מתמיכת הציבור בתמורה להיותו מופקד על עבודת הקודש ועל ההוראה הציבורית, כאמור בברכת משה לאחיו בני לוי:

"יורו משפטיך ליעקב ותורתך לישראל" (דברים לג), וכמפורט בדברי הכוהן הנביא יחזקאל: "והכהנים הלויים בני צדוק אשר שמרו את משמרת מקדשי... ואת עמי יורו בין קדש לחל ובין טמא לטהור יודיעם. ועל ריב המה יעמדו לשפט במשפטי ושפטהו ואת תורתו ואת חקתי בכל מועדי ישמרו ואת שבתותי יקדשו" (מד, טו, כג-כד). כך מתאר גם הכוהן בן סירא את חובת ההוראה של הכהנים, כשהוא מתאר את המצווה המוטלת על אהרון ובניו כברית עולם: "ויתן לו מצותיו, וימשילהו בחוק ומשפט; וילמד את עמו חוק, ומשפט את בני ישראל" (מה, ל-לא).

על פי הכתוב בספר דברי הימים א, פרק כד, משפחות הכהונה התחלקו לכ"ד משמרות בימי דוד המלך וצדוק הכוהן. ייתכן שהדברים התרחשו מעט מאוחר יותר, אולם על פי מגילות מדבר יהודה, כל אחת מעשרים וארבע המשמרות שירתה במקדש בירושלים במשך שבוע רצוף פעמיים בשנה, וארבע משמרות שירתו שלוש פעמים בשנה. במגילת משמרות הכהונה שנמצאה בקומראן²⁰ רשומים מחזורי השירות של עשרים וארבע משמרות אלה על פי שם המשמר ומועד שבוע השירות, לאורך מחזורים בני שש שנים בין שמיטה לשמיטה, לאורך שמיטות ויובלים המתייחסים לשנה שמשית מחושבת מראש בת 364 ימים. מחיבורים שונים במגילות מדבר יהודה עולה שהשנה כללה 364 ימים ("ואתה צו את בני ישראל ושמרו את השנים כמספר הזה שלוש מאות וששים וארבעה ימים יהיו שנה תמימה" [היובלים ו, לב]),²¹ והתחלקה לארבעה רבעונים קבועים שנקראו קציר, קיץ, זרע ודשא, והחלו במרחק של 91 ימים זה מזה, תמיד ביום רביעי: א' בניסן, א' בתמוז, א' בתשרי וא' בטבת. בכל אחד מארבעת הרבעונים נמנו 13 שבועות או 13 שבתות מקודשות מתוארכות חופפות. שנה זו בת 364 ימים התחלקה ל-52 שבועות-השנה, אשר נמנו על פי לוח קבוע מראש שהחל ביום רביעי, הראשון לראשון, או א' בחודש האביב. שבועות אלה התחלקו בין 24 המשמרות על פי 52 מחזורי שירות בשנה. במשך כל שנה שירת כל משמר פעמיים, וארבעה משמרות שירתו שלוש פעמים במהלך שש השנים, בין שמיטה לשמיטה. כל משמר שירת 13 פעמים במשך שבוע, ובמשך פרק הזמן של שבע שמיטות המכונה יובל, שירתו עשרים וארבע המשמרות 91 פעמים, במשך שבוע כל אחת. ממילא מובן מחלוקה מחזורית זו שלרשות כל משמר, המשרת במקדש פעמיים בשנה, עמדו חמישים שבועות פנויים מעבודת הקודש במקדש, או לרשות משמר המשרת שלוש פעמים בשנה עמדו ארבעים ותשעה שבועות שבהם הכהנים הנמנים עמו לא שירתו בירושלים. בשבועות פנויים אלה מעבודת הקודש במקדש, 49 או 50 במספר, הכהנים היו מופקדים על הוראת המשפטים והחוקים הכתובים בכתבי הקודש ועל ההנחלה של הזיכרון הכתוב באמצעות הוראה בכתב ובעל פה בכל מקומות מושבם, כאמור לעיל בדברי הכוהן בן סירא: "וילמד את עמו חוק, ומשפט את בני ישראל".

הכהנים שהיו מופקדים על לימוד והוראה בשפת הקודש, וממילא היו חייבים ללמוד את כתבי הקודש כדי ללמדם, ייחסו חשיבות רבה לספרים ולסיפורים על סופרים ראשונים ועל מורים ראשונים, על תלמידים ראשונים או על סופרים ועל ספרים שנלמדו בשפה העברית. לגבי דידם לא הייתה הבחנה בין ראייה היסטורית לראייה מיתולוגית, שכן כל אשר סופר בכתבי

קודש או כל שהיה כתוב - היה מקודש, וכל שמקודש היה כתוב והעיד על עולם הערכים שנכלל במושג ברית, שבו מצאו עניין וחפץ. לגבי דידם של הכוהנים ואנשי בריתם מכלל ישראל, שכתבו לאורך אלף שנה על ספרים, סופרים וסיפורים, אפשר היה לומר בוודאות גמורה את המשפט הנודע הפותח את ספר יצירה: "העולם נברא בספר, מספר ובסיפור". שהרי כל מושג מופשט ממקור אלוהי או מלאכי נשמע, שהיה בעל חשיבות לציבור העוברים בברית ובעל ערך לדורות שומרי הברית, היה כתוב על ספר; כל שהיה בעל משמעות נצחית ליחיד ולרבים בצביונם האידאלי היה כתוב על ספר; כל מושג הכרוך בדעת, באמת וצדק, בחירות ובברית, או כל מושג מופשט שניתן היה לספר עליו, כמו כל מצווה, חוק ומשפט שהצטוו לחיות על פיו, או כמו כל זיכרון היסטורי משותף או כל המערכת המספרית המחזורית השביעונית שבני הקהילה שומרת הברית חיו על פיה, היו כולם כתובים בספר שקראו בו וסיפרו את תוכנו מדי שבת לאורך אלפי שנים ובספרים נוספים שנכתבו בהשראתו.

ה

השורש ספ"ר בשפה העברית הוא שורש בעל מעמד מרכזי הקשור בין השאר לספרים, סופרים, סיפורים, מספרים, ספירים, ספירי, סופרי מספרים, ספירה, ספר, ספר, ספר וספר. שם הפועל 'לספור' קשור כידוע לספירה ומניין (בראשית טו, ה; דברים טז, ט), ושם העצם ספר קשור למפקד ומניין (דברי הימים ב טז) ולספירת ימי השבוע וירחי השנה (ויקרא כג, טו-טז). שורש זה קשור הן לסיפור סיפורים על אלוהים (שמות ט, טז; שם י, ב; שם כד, ג; תהלים כו, ז; שם עט, יג; שם קב, כב; שם עה, ב; שם קיח, יז; ירמיהו נא, י) וסיפור על חוקיו (תהלים נ, טז; שם קיט, יג); הן לסיפורים על מעשי בני האדם ועל חלומותיהם (בראשית כד, סו; שם לז, ט; ירמיה כג, כח), הן לסיפורים שמספרים ברואים אחרים ממצולות הים או מרום השמים (איוב יב, ח). המילה ספר נזכרת לראשונה בספר דברים בחוקת המלך, שם מתבאר מה הדבר הראשון שמלך ישראל חייב לעשותו: "והיה כשבתו על כסא ממלכתו וכתב לו את משנה התורה הזאת על ספר מלפני הכוהנים הלויים. והיתה עמו וקרא בו כל ימי חייו למען ילמד ליראה את ה' אלהיו לשמר את כל דברי התורה הזאת ואת החוקים האלה לעשתם" (יז, יח). דהיינו מלך ישראל איננו בשום פנים מחוקק כשאר מלכי אומות העולם, שזכות זו הייתה שמורה להם החל מחוקי חמורבי וכלה בחוקי נפוליון, אלא הוא רק מעתיק את החוק האלוהי השמור בידי הכוהנים על ספר ולומד אותו על ידי כתיבתו. במגילת המקדש, ממגילות מדבר יהודה, מופיע הפסוק על חובת המלך לכתוב ספר תורה מפי הכוהנים, בנוסח שיש בו שינויים מאלפים, המדגישים את הזיקה בין התורה לכוהנים ומטעימים את כפיפות המלוכה לכהונה ביחס למקור החוק והתוקף: "והיה בשבתו על כסא ממלכתו וכתבו לו את התורה הזאת על ספר מלפני הכוהנים. וזאת התורה אשר יעשה המלך על פי הכוהנים ביום אשר ימליכו אותו" (טור נו, שורות 20-21; טור נז, שורות 1-2). דהיינו בנוסח המגילה לא המלך כותב את הספר אלא הכוהנים הם הכותבים. יתר על כן, הם כותבים את התורה ולא את משנה התורה כבנוסח המסורה. כלומר מקור הסמכות בתורה הכתובה ובכהונה המוסרת את דברי התורה, ולא במלוכה.

מצב זה מציין לראשונה את הפרדת הרשויות העקרונית בין הרשות המחוקקת (אלוהים), המצווה באופן הבלעדי על החוק האלוהי הנצחי הנשמר בנוסחו הכתוב בידי הכהונה, הממונה בידי האל על ההוראה, המשפט, הדעת, הברית והכפרה הקשורה בקרבנות ("בית קודש לישראל וסוד קודש קודשים לאהרון, עדי אמת למשפט ובחירי רצון לכפר בעד הארץ [...] מעון קודש קודשים לאהרון בדעת כולם לברית משפט ול[ה]קריב ריח ניחוח ובית תמים ואמת בישראל להקם ברית לחוקות עולם" (סרך היחד 6-8, 9-10) (ליכט, תשכ"ה: 179-180; השוו לקימרון, תש"ע: 224. הציטוט ממגילת המקדש: קימרון, תש"ע: 195-196) לבין הרשות המבצעת, הנשלטת בידי הכוח האנושי המופקד בידי בני חלוף הממנים את עצמם למלוכה.

הרשות השופטת הייתה מופקדת בעיקרה בידי הכהנים בני לוי. על הכהנים כשופטים ומורים, כמשרתים בקודש וכמברכים את העם אנו למדים מדברי הכהן בן סירא על אהרון הכהן ועל צאצאיו: "ותהי לו ברית עולם ולזרעו כימי שמים לשרת ולכהן לו ולברך את עמו בשמו [...] ויתן לו מצותיו וימשילהו בחוק ומשפט. וילמד את עמו חוק ומשפט את בני ישראל" (מה, כו-לא). שמירת חוקי התורה ותפקידי שיפוט בעלי חשיבות שהופקדו בידי הכהנים נזכרים גם בדברים יז, ח-ב; דברי הימים ב יט, ה-י. כך עולה גם מדברי עדות עתיקה מסוף המאה הרביעית לפני הספירה של היסטוריון והוגה דעות יווני, בן זמנו של אלכסנדר הגדול, היקאטאיוס איש אבדירה, ששימש סופר ואיש רוח בחצרו של תלמי הראשון במצרים. היקאטאיוס, ראשון האתנוגרפים וראשון מפרשי ייחודו של עם ישראל בין כתבי היוונית, אשר דבריו מובאים בספרו של ההיסטוריון דיודורוס איש סיציליה, הספרייה ההיסטורית, כותב על משה וחוקיו: "הוא בחר את המחוננים ביותר בין האנשים, המוכשרים על הצד הטוב ביותר לעמוד בראש העם, ומינה אותם כוהנים. הוא קבע שזמנם יהיה קודש לעבודת בית המקדש ולמעשים של יראת אלוהים והקרבת קרבנות. אותם מינה שופטים לכל דבר גדול ומסר לרשותם את הפיקוח על החוקים והמנהגים. משום כך לא היה ליהודים מעולם מלך, והעמידה בראש העם נמסרה במשך כל הזמן למי שנחשב מצטיין בתבונתו ובשלמותו בין כל הכהנים. היהודים מכנים אותו בשם כהן גדול, והוא נחשב בעיניהם שליח למסירת הפקודות של אלוהים. בכל אספות העם ובשאר הכינוסים - לדברי היקאטאיוס - מוציא הכהן הגדול את ספרי מצוות התורה (לעיני כל העם), והעם נשמע במידה כזו מרצון לתורה, שמיד הם נופלים על פניהם ארצה ומשתחוים לכהן הגדול הקורא ומבאר להם תורתם... את אשר שמע משה מאת האלוהים אמר לבני ישראל" (*Diodorus, Bibliotheca historica, LX, III* תרגום עברי, בתוך גוטמן, תשכ"ט: 65-66, 274-275; על היקאטאיוס וחיבוריו ראו שם: 39-73. השוו: יוסף בן מתתיהו, נגד אפיון, א: 183, 189). גם אם לא נקבל דברים אלה כלשונם או כפשוטם, אלא רק כתיאור אידאלי של חוקה מושלמת ומופתית שכתב מחבר יווני בעל תפיסת עולם מסוימת, המשלב מסורות ששמע על סמכות השלטון אצל היהודים עם מסורות אפלטוניות מהתרבות היוונית על החוקה הראויה, הרי דומה שלדבריו על הסמכות המקודשת הנעוצה בתורה ועל מעלת הכהונה ועדיפותה על המלוכה יש יסוד במציאות ההיסטורית היהודית. תיאורו על המשפט המופקד בידי הכהנים

מבוסס על האמור בתורה כנזכר לעיל, ותיאורו על העם המשתחוה בעת קריאת התורה דומה למסופר בנחמיה ח, ה-ו.

ו

הכוהנים - אשר תיארו את עמם, בצביונו האידיאלי, במשפט המפעים: "עם קדושי ברית ומלומדי חוק, משכילי בינה ודעת ושומעי קול נכבד ורואי מלאכי קודש" (מגילת מלחמת בני אור ובני חושך, דף 10, שור' 10-11; בתוך ידין [מהדיר], תשט"ו: 318), והיו מופקדים על שמירת מחזורי הפנאי והחירות ועל קריאת הספר המקודש, הכולל זיכרון משותף וסיפורים על ראשית העם לצד חוקים ומשפטים, וממונים על לימוד תוכנו, על הוראתו ועל הנחלתו ליחידים ולכלל הציבור, והיו מופקדים גם על הפולחן ועל המשפט הכתוב להלכה ולמעשה - התעניינו בסוגיית ראשית הקריאה והכתיבה, שהיא גם שאלת ראשית הספרים וסמכות החוק הכתוב בהם, או שאלת מקור התוקף בשמים ובארץ, שהרי כל אדם היודע קרוא וכתוב למד זאת ממוריו או מהוריו על יסוד טקסט כתוב. אולם כל אחד ממורים והורים אלה למד זאת אף הוא ממוריו או מהוריו, ואלה כמותו למדו זאת מקודמיהם. הכוהנים והלויים העלו את השאלה המתבקשת: מי היה ראשון יודעי קרוא וכתוב, וכיצד למד או ממי למד מיומנות מורכבת זו, שאין שום אדם נולד עמה כסגולה טבעית, אלא כל אדם חייב לרכוש אותה בהדרגה ממורה או מהורה? עוד שאלו - באילו ספרים קרא ראשון הקוראים, מי כתב אותם, מתי ובאיזו שפה? מה מקור תוקפם וכיצד נמסרו, ולידי מי?

לשאלה מורכבת זו השיבו בעלי הספרייה הכוהנית - שהופקדו על ספרים ומספרים, על הוראת התורה ועל שמירת שבעת "מועדי ה' מקראי קודש" וספירת חמישים ושתיים שבתות השנה שבהן קראו את התורה בציבור - את התשובה המאלפת הכורכת שביעיות ושבועת ברית המיוסדת על שמירת רציפות משביתה מקודש, בחירה אלוהית ומחויבות לדעת, אמת וצדק, חינוך וראשית לימוד הקריאה בספרים ממקור אלוהי וחישוב לוחות זמנים ממקור מלאכי, לצד לימוד ראשית הכתיבה, הקריאה והחישוב מפי המלאכים.

לדברי בעל ספר היובלים ובעל ספר חנוך ולדברי בעל צוואות-השבטים וחיבורים נוספים ממגילות מדבר יהודה, תהליך חינוכו של ראשון הקוראים החל בדורו של חנוך בן ירד, בן הדור השביעי לדורות האדם (בראשית ה, כא-כד), שעליו נאמר הפסוק יוצא הדופן: "ויתהלך חנוך את האלהים ואיננו כי לקח אותו אלהים" (בראשית ה, כד); זה שזכה לעלות לעולם המלאכים, לראות חזון מרכבה (חנוך א יד, ח-כד), ממנו למד על גבולותיו האינסופיים של המרחב, ולרכוש דעת מפי המלאכים על אודות חלוקותיו הנצחיות של הזמן, המהוות תשתית ללוח השנה. חנוך, בעל חזון המרכבה הראשון על פי הסדר הכוהני, שלא חי ככל אדם ("ויתהלך חנוך את האלהים") ולא מת ככל אדם ("ואיננו כי לקח אותו אלהים"), למד קריאה, כתיבה וחישוב מפי המלאכים ונקרא "סופר צדק", כשם שלמד את משמעות צפון, דרום, מזרח ומערב, ואת ביטוייהם האסטרונומיים המתייחסים לתריסר חלקי גלגל המזלות ותריסר חודשי השנה

וארבעה כיווני הרוחות וארבע עונות השנה (חנוך א, פרקים עב-פב), ונקרא "שר העדות". חנוך, שנחשב במסורת הכוהנית למייסד חשבון השנים על פי לוח קבוע, ידע שנחשב בעולם העתיק לאחד מסימני התרבות הנעלים של רוח היצירה האנושית, נקרא עד, ספרא רבא וסופר צדק, שכן הביא ספרים משמים על חלוקות הזמן והמרחב המעידות על נצחיות ורציפות העולם הנראה ועל חלוקות הזמן הנשמע והעולם הסמוי מן העין, המעידות על מרכזיות הצדק, הדעת, החינוך, החוק והקדושה. ייחודו של חנוך, הגיבור המקראי הראשון שהוקדשו לו שלושה ספרים שונים שכותרתם **ספר חנוך**,²² שבכל אחד מהם הוא מכונה סופר צדק, ספרא רבא או שרא רבא דאסהדותא (= השר הגדול של העדות), מתואר בדברי בעל תפילה אנונימי, הפונה לאלוהים בסדר עבודה עתיק ליום הכיפורים שנמצא בקומראן, ואומר: "חנוך בחרתה מבני אדם" (Kister, 2001). בראשית המאה השנייה לפני הספירה, בשעה שבני צדוק עדיין כיהנו במקדש (בן סירא נא, כח-כט), תיאר הכוהן הירושלמי יהושע בן שמעון בן סירא את חנוך בן ירד, ראשון הלומדים, כראשון באבות העולם הקשור בדעת ובזיכרון, אשר לשמו נקשרו דברי שבח ראויים להיזכר, מעבר לגבולות זמנו ומקומו: "חנוך נמצא תמים והתהלך עם יי ונלקח אות דעת לדור ודור" (בן סירא מד, יט; על חנוך ודמותו המורכבת ראו אליאור, 2005: 15-64; VanderKam, 1995). חנוך שזכה לעלות לעולם המלאכים ולרכוש דעת מפיהם על אודות חלוקות הזמן המחזוריות הנצחיות, הנראות והנשמעות - כפי שהם מעידים על אודותיו בספר היובלים שנמצא בקומראן: "ויכתוב בספר אותות השמים כחוק חודשיהמה למען ידעו בני אדם תקופות השנים כחוקות לכול חודשיהמה, ראשון הוא כתב תעודה ויעד בבני אדם בדורות הארץ שבועות היובלים ויגד את ימי השנים ויסדר את החודשים ויאמר את שבתות השנה כאשר הגדנוהו (11Q12, frag, 4ii). 12 אצל Garcia Martinez, Tigchelaar & VanderKam, der Woude, 1998: 213), נקשר במסורת המרכבה המתארת את ארבעת כיווני המרחב הקוסמי, ובמסורת הלוח המתארת את מחזורי הזמן הנצחיים, הרצופים, הנראים לעין ("מרכבות השמים", ימים, חודשים, עונות, אותות השמים), ואת אלה המשביתים המקודשים הנשמעים לאוזן ("מועדי ה' מקראי קדש", שבתות, שבועות היובלים). חנוך נקרא לאחר מכן במסורת התרגום הכוהנית, שנוצרה בחוגי בתי הכנסת והרחיבה על כוהנים מורים וסופרים, בשם הסופר הגדול: "וקרא שמה מיטטרון ספרא רבא" (ספרא רבא = הסופר הגדול; תרגום יונתן לבראשית ה, כד). בשמו של ראשון הלומדים, חנוך בן ירד, סופר הצדק התמים, הנבחר מבני האדם, שגילה דעת שמימית לבני האדם, בדומה לפרומתיאוס או להרמס, נקשרו לראשונה המושגים חוק, ספר, דעת וחינוך, כעולה מהביטוי "חנוך לנער כפי דרכו", ונקשרו לראשונה המושגים כתיבה, לימוד, תעודה ועדות, מדע וחלום. ספר היובלים, שהתחבר במחצית המאה השנייה לפני הספירה ונמצא במקורו העברי בקומראן, מספר על קורותיו של השביעי בדורות האדם:

הוא הראשון מבני האדם אשר נולדו בארץ אשר **למד ספר** [כתיבה] ומדע וחכמה ויכתוב את אותות השמים בסדר ירחיהם [חדשיהם] **בספר** למען ידעו בני האדם את זמן השנים לסדרם לירחיהם [לחדשיהם]. הוא החל **לכתוב עדות** [תעודה] ויעד לבני האדם בתולדות

הארץ ושבעות היובלים אמר ויגד את ימי השנים ויסדר את הירחים [החדשים] ויאמר את שבתות השנה **כאשר הגדנוהו**. וירא את אשר היה ואת אשר יהיה בחזות לילה בחלום את אשר יהיה לבני האדם בדורותם [...] הכל ראה וידע ויכתבנו לעדות וישימהו לעדות בארץ על כל בני האדם ולדורותם. (היובלים ד, יז-יט, מהדורת כהנא, הספרים החיצוניים א, על פי נוסח קומראן. לביטוי "ספר... מדע וחכמה" בציטוט לעיל, השוו: "ומשכילים בכל חכמה, ויודעי דעת ומביני מדע... וללמדם ספר". [דניאל א, ד; יז])

מהמשפט הראשון המצוטט לעיל אנו למדים על ראשוניותו של חנוך בלימוד קריאה וכתובה, חכמה ומדע, אולם יש לתת את הדעת על ביטוי הסיוג "הוא הראשון מבני האדם אשר נולדו בארץ", דהיינו בקרב בני שמים, שנבראו בידי האל ולא נולדו בארץ, הקריאה והכתיבה, החכמה והמדע היו ידועים קודם לכן, ועל כן נאמר במפורש שכל מה שחנוך, ראשון הלומדים מקרב בני האדם, למד בדור השביעי לדורות האדם, היה מפי המלאכים, האומרים לעיל: "כאשר הגדנוהו". כך מספר מלאך הפנים את הסיפור למשה על הר סיני, כאמור בפתיחת ספר היובלים, ומוסיף על מוריו המלאכים של חנוך שהנחילו לו דעת ואפשרו לו את פריצת גבולות הידע האנושי בחלום ובהקיץ: "ויהי עם מלאכי יי ששה יובלות שנים ויראוהו את כל אשר בארץ ובשמים ממשלת השמש ויכתוב את הכל [...] וילקח מתוך בני האדם ונוליכהו אל גן עדן לגדולה ולכבוד והנהו שם **כותב דין ומשפט לעולם**" (היובלים ד, כא-כג).

אין ספק שמחבר **ספר היובלים** ייחס חשיבות ראשונה במעלה לדמותו של התלמיד הראשון, שזכה לחיי נצח בגן עדן, ולדיוקנם המלאכי של המורים הראשונים, כמו לצביונו האוניברסלי של הידע שהנחילו, המתואר בביטויים החורגים מיכולת אנושית: "כל אשר בארץ ובשמים ממשלת השמש" ו"אותות השמים בסדר ירחיהם" [חדשיהם]. יתר על כן, לצד הידע האוניברסלי נחל חנוך ידע פרטיקולרי, המתייחס רק לשומרי הברית, המתואר בביטוי: "ושבעות היובלים אמר ויגד את ימי השנים ויסדר את הירחים [החדשים] ויאמר את שבתות השנה". דהיינו בשעה שידיעת "כל אשר בארץ ובשמים וממשלת השמש" ו"אותות השמים" מתייחסת לתופעות אסטרונומיות אוניברסליות, נראות לכל עין, החלות בשווה על העולם כולו ושולטות על בני האדם כולם, הכפופים ליום וללילה, לזריחה ולשקיעה ולמחזורי עונות השנה, הרי ששבעות היובלים ושבתות השנה, או מכלול החלוקות השביעוניות המשביתות והמקודשות הידועות כמקראי קודש מועדי דרוו: שבתות מדי שבעה ימים, שמיטות מדי שבע שנים ויובלים מדי שבע שבתות שנים, שעל פי ההיסטוריוגרפיה המקראית כולן נלמדו משמים (ויקרא פרקים כג, כה), קיימות רק למשמע אוזן ונודעות מדיבור אלוהי או על פי נוסח כתוב המספר את דבר אלוהים, מצוותיו וחוקיו. חלוקות משביתות מקודשות אלה, שאין להן שום ביטוי נראה בטבע ואין להן צידוק תועלת, כלכלי, רווחי או מסחרי בעולם החולין, הנוטה לעבודה, עבדות ושעבוד, היו מחושבות בידי הכוהנים שקראו להן "מועדי דרוו", ונשמרו בנאמנות ריטואלית בידי משמרות הכהונה, שהפכו אותן למחזורי קריאה בציבור, "מקראי קודש". חלוקות אלה היו תלויות לחלוטין בשמירתן ובקידושן בידי שומרי הברית יודעי ספר, המוותרים על ריבונותם במחזוריות שביעונית קצובה ומקודשת,

המכונה בתורה "מועדי ה' מקראי קודש", וידועה במגילות בשם "מועדי דרור". מועדים אלה מכוונים למחזור ימי השביתה מעמל, המצוי בתשתית הלוח היהודי, ימי פנאי מקודשים מעצם מקורם השמימי המופשט, המוקדשים לקריאה בציבור ומבטאים את החתירה המתמדת להנכחת האלוהי, המשחרר משעבוד ומעניק חירות ודעת, בזמן מחזורי, פנוי מעמל וחופשי לקריאה ורכישת דעת, מחזור קריאה מקודש המעצים את הבניית הזהות הקבוצתית הייחודית של עדה השובת לבדה מכל העמים מעמל החולין וקוראת במקראי קודש.

בהמשך המשפט מספר היובלים המצוטט לעיל, מודגשת העובדה שחנוך ראשון הלומדים המהווה ארכיטיפ ללימוד הראוי ולקניית דעת, כתב עדות או תעודה, המהווה זיכרון לדורות: "הוא החל לכתוב עדות [תעודה] ויעד לבני האדם בתולדות הארץ" ... "הכל ראה וידע ויכתבו לעדות וישימהו לעדות בארץ על בני האדם לדורותם", כלומר הלימוד מפני המלאכים, שהיה מיועד מלכתחילה כהוראה לדורות, היה בשל כך כרוך מראשיתו בכתיבה ובזיכרון, והיה מיוסד על הבחנה מה הוא שראוי לתיעוד ועדות, ועל הכרה בחשיבות ההיסטוריה ובידע שיש לו משמעות לדורות. כך גם נאמר בספר בן סירא כמובא לעיל: "חנוך נמצא תמים והתהלך עם יי ונלקח אות דעת לדור ודור".

ז

עובדה בעלת חשיבות מכרעת ביחס למעמד הכתיבה היא המועד שבו הכתיבה נזכרת לראשונה. על פי נוסח המקרא, כתיבה על לוחות נזכרת לראשונה בספר שמות כד, יב: "ויאמר ה' אל-משה עלה אלי ההרה והיה-שם; ואתנה לך את-לחת האבן, והתורה והמצוה, אשר כתבתי, להורתם". עוד נאמר שם: "ויפן וירד משה, מן-ההר, ושני לחת העדת, בידו: לחת כתבים משני עבריהם, מזה ומזה, הם כתבים. והלחת מעשה אלהים המה; והמכתב, מכתב אלהים הוא חרות על-הלחת" (שמות לב, טו-טז). במקבילה ממגילות מדבר יהודה, בשירות עולת השבת (Newsom, 1985), מתואר המעמד בלשון שיר: "אלוהים חרת חוקיו לכול מעשי רוח, ומשפטי כבודו לכול מיסדי דעת". דברים אלה בסיפור ובשיר על ראשית הכתיבה ועל הכוהנים והמלאכים הנקראים בשם "מיסדי דעת" ומופקדים על שמירת הכתוב ועל הנחלתו, מלמדים שאלוהים הוא ראשון כותבי התורה והמצווה בשמים; המלאכים הם ראשוני הקוראים והכותבים היורדים משמים לארץ; וחנוך הוא ראשון הקוראים בארץ מקרב בני האדם, שעליו נאמר: "חנוך נמצא תמים והתהלך עם יי ונלקח אות דעת לדור ודור" (בן סירא מד, יט). תמים בעברית מקראית עניינו שם נרדף לישר ושלם וירא אלוהים, ותום לבב קשור לניקיון כפיים, לצדק ושמירת חוק ולתומת-ישרים (בראשית כ, ה; תהלים ז, ט; תהלים לז, לז; תהלים כה, כא; איוב א, א). בסיפור הכוהני החוק, המשפט והצדק, תום הלב, היושר וניקיון הכפיים קשורים בקריאה, כתיבה ודיבור, חישוב ורכישת דעת, בשמים ובארץ, וכרוכים בערכים נצחיים ממקור על-אנושי, המושגים בדמיון ובמציאות, בחלומות, נבואות ובריתות, בלוחות וספרים, באותיות ובמספרים, בסיפורים ושירים, המרחיבים אופקים, מייסדים ערבות הדדית וצדק חברתי, מתווים את הפער בין הרצוי למצוי, מצרפים בין

הנגלה לנעלם ובין החולף לנצחי בחוק ובסיפור, בספר, שיר, מצווה, נבואה ומשפט. מושגים אלה החורגים כולם מגבולות הטבע נטול השפה, משותפים לאלוהים, למלאכים, לנביאים וכוהנים, למחוקקים ושופטים, לסופרים ומשוררים או לבני עליון ולבני האדם בלבד. מעובדה זו המצרפת בין בני עליון נצחיים לבני חלוף ארציים, בכוחם של ספרים וסיפורים, אותיות ומספרים, חוקים, בריתות, משפטים ושירים, נגזרים ייחודם, ערכם, נצחיותם וקדושתם. בנוסח המגילות נאמר בהמשך הציטוט משפט המוסב הן על המלאכים הן על הכוהנים שומרי החוק האלוהי הכתוב, המשרתים בקודש קודשים: "כוהני קורב משרתי פני מלך קודש קודשים... כי יסדם לו לקדושי קדושים משרתים בקודש קודשים".

מכאן ואילך דעת, אמת וצדק, תורה ומצוות, חוק ומשפט, הוראה וספרים, סופרים ומורים, סיפורים ומספרים, נבואות ושירים, קשורים בכתיבה מקודשת המופקדת בידי שומרי התורה ומלמדיה, בני שבט לוי, וקשורים באופן מופשט ומוחשי ל"מעשי רוח" ול"מיסדי דעת" ולעבודתם של הכוהנים והמלאכים ה"משרתים בקודש קודשים". ניכר לעין שככל שהערכים חשובים יותר (דעת, אמת וצדק, קריאה, כתיבה, ספרים, לוחות, חוקים ומועדים, ברית ומצוות, אותיות ומספרים, סיפורים, נבואות, חלומות ושירים, המכונים במסורת הכוהנית אותיות יסוד וספירות בלימה), כך גדלה זיקתם למקור אלוהי בעל תוקף נצחי, והסיפורים המסופרים סביב מושגי ערך אלה נקשרים להוראה משמים ולמלאכי קודש המלמדים קריאה, כתיבה ודעת, חוק, משפט, שפה וברית, חוצים את גבולות הזמן והמקום ומשתפים מלאכים ובני אדם באות ובמספר, בסיפור, בחוק ובשיר.

כאמור, על פי מגילות מדבר יהודה, ראשית הכתיבה האנושית מתרחשת בדורו של חנוך בן ירד, בדור השביעי לדורות האדם, דורות רבים לפני משה, ומקורה במלאכים שלימדו את ראשון הקוראים והלומדים לקרוא ולכתוב, לחשב ולספור ולהוקיר מחזורים נצחיים רצופים, הנראים בעין (מחזורים המסומלים בגלגל המזלות ועונות השנה [אותות השמים]; מרכבות השמים), ומחזורים נצחיים רצופים נשמעים באוזן [מחזור שביעוני משבית מקודש ורציף משבוע הבריאה ואילך המסומל במנורה בעלת שבעת הקנים, המתייחסת למחזור השביעוני המשבית של שבת, שבעת מועדי ה' בשבעת החודשים הראשונים של השנה המתחילה בניסן, ולמחזור השמיטות והיובלים]. שניהם - המחזורים התריסריים והרבעוניים הנצחיים הנראים והמחזורים השביעוניים המשביתים הבלתי-נראים - בהם תלויה צמיחת שבעת המינים בשבעת חודשי השנה הראשונים בין ניסן לתשרי, הם חוקות שמים וארץ, וציוו עליו על הנחלת הידע על מחזורי הזמן הנצחיים ואינסופיות המרחב, על דעת אלוהים ודברי מלאכים, על גן עדן הקודם לזמן ועל לוחות וספרים שבהם נחרתו חלוקות הזמן הנצחיות הרצופות המשביתות והמקודשות בשמים ובארץ, לצאצאיו, הלומדים מאביהם שהספרים יקרי הערך מגלמים עדות משמים ודעת בעלת תוקף נצחי: "ויאמר [המלאך אוריאל] אלי: חנוך התבונן בלוחות השמים וקראת הכתוב עליהם... ואתבונן בלוחות השמים ואקרא את כל הכתוב ואבין הכל ואקרא ספר כל מעשי האדם" (חנוך א פא, א-ג). כששב חנוך משמים לארץ בלוויית המלאכים, נאמר לו

משפט מכריע, המתאר את ראשית לימוד התורה, כתיבת העדות, הקריאה והכתיבה בעולם היהודי במשך אלפי שנים: "ויאמרו אלי הודע הכל לבנך למתושלח והראית לכל בניך... שנה אחת נעזבך עם בנך עד צותך ללמד את בניך וכתבת להם והעידות בכל בניך ובשנה האחרת יקחוך מקרבם" (שם פא, ו). חובתו של הלומד בעל הידע, המבוסס על עדות משמים, ללמד את כל בניו, לקרוא בפניהם ולכתוב להם את כל אשר למד, מתארת את רעיון ההנחלה מדור לדור של דעת רבת ערך, הקשורה בנצחיות, במחזוריות, בקדושה, בחירות ובצדק, שיש לה מקור שמימי ותוקף נצחי. רעיון זה מצוי ביסוד הזיכרון הכוהני וביסוד הרעיון היהודי של תלמוד תורה כמקור תוקף וסמכות וכמקור השראה ויצירה לדורות. יתר על כן בהמשך נאמר: "ועתה מתושלח בני כל אלה אספר לך וכתבתי לך וגיליתי לך הכל ונתתי לך ספרים על כל אלה ואתה בני תשמור את הספרים מיד אביך למען תמסרם לדורות העולם" (שם פב, א).

ח

לצד המסורת המקראית הידועה בדבר התורה שנמסרה למשה בסיני, הכוללת את החוקים והמשפטים, את סיפור הבריאה ואת סיפורי העלילה של העם ואלוהיו, טוענת המסורת הכוהנית, שהפכה לספרות חיצונית או לספרות גנוזה בחלוף העתים, למציאותו של ידע שמימי כתוב המצוי בידי מלאכים וכוהנים, הקשור לחשבון השנים לפי לוח קבוע המבוסס על מחזורי השנה בת 364 הימים, ארבע העונות ו-52 השבתות (שם פב, ו). ידע זה נמסר לחנוך בן ירד. לשאלה המעניינת מה הוא הדבר הראשון שלימדו המלאכים את חנוך שרצה לרכוש דעת, משעה שקנה את מיומנות הקריאה, הכתיבה והחישוב, התשובה המאלפת היא שהם לימדו אותו את נצחיות מחזורי הזמן הנראים והנשמעים, המהווים את יסוד קביעתו של לוח זמנים מתוקן ומושלם, המצוי ביסוד לוח השנה וביסוד מחזורי החירות המקודשים. מחזורים נצחיים אלה מפקיעים את הלומד בהם מגבולות קיום בן חלוף ומעניקים לו פרספקטיבה קוסמית אוניברסלית רחבה על היחס בין העבר הנמדד בשבתות ימים, שבתות שנים, שמיטות ויובלים, לבין העתיד שנמדד אף הוא במחזורים קצובים אלה, המוליכים אל החירות והדרור, הקשורים ביובל הגדול ובשחרור העבדים, מחזורים המשתקפים בלוח השבתות השמשי הכפול. לוח זה מיוסד כאמור הן על חלוקה לתריסר חודשים וארבע עונות, שמניין ימיהם קבוע וידוע מראש וכולל את מחזורי הזמן הנראה לעין, המכונים בספר חנוך בשם "מרכבות השמים", הקוצבים על פי אותות השמים את הימים והשנים בזיקה לגורם השמימי הנצחי, המשתנה כל העת במחזורי אור וחושך, מדי יום ומדי שעה ומדי תקופה ועונה. מחזורים אלה מחולקים כאמור לחלוקות רבעוניות של עונות השנה ולחלוקות תריסריות של החודשים המחושבים מראש, על פי עיקרון אוניברסלי המצויר בגלגל המזלות; ומחולקים למחזורי הזמן הנשמע והבלתי-נראה, הקוצבים שבתות, שמיטות ויובלים, שכולם מועדי קודש, המחולקים לחלוקות שביעוניות קבועות וידועות מראש של ימי דרור וחירות, הכוללות לאחר מכן שבעה מועדים בשבעת חודשי השנה הראשונים, המוטלות רק על שומרי הברית על פי עיקרון פרטיקולרי המצויר במנורת שבעת הקנים.

על פי תשובה זו, המלמדת על סדרי עדיפויות ועל סולם ערכים, חנוך למד וכתב את: "אותות השמים בסדר ירחיהם [חדשיהם] בספר" ... "את זמן השנים לסדרם לירחיהם [לחדשיהם]"; את שבועות היובלים אמר: "ויגד את ימי השנים ויסדר את הירחים [החדשים] ויאמר את שבתות השנה כאשר הגדנוהו" (היובלים ד, ח). הסינכרוניזציה בין מחזורי הזמן המקודש השביעוני - שבועות השמיטות והיובלים ושבטות השנה - המוטל רק על העם היהודי כברית, בציווי משמים, ביחס לשנה שמתחילה בחודש האביב, חודש המעבר משעבוד לחירות (שמות יב), לבין מחזורי הזמן האוניברסלי, האינסופי, הצפוי, המחושב והנמדד מראש, הקשור בתקופות השנה ובגלגל המזלות, המסורים בשווה לכל באי עולם, הוא הדבר הראשון שלימדו המלאכים את חנוך בן ירד. המילה הניטרלית זמן אינה נמצאת בחומש, והיא מופיעה רק בחיבורי המקרא המאוחרים ביותר. במקומה משמשות מילים כגון: עת וקץ. במקומה של המילה האוניברסלית זמן בוחרת התורה במילה המחזורית מועד, המיוסדת על עדות משמים שתוקפה לעדי-עד ביחס לשבתות ומועדים, שמיטות ויובלים. המילה מועד מתייחסת לזמן אלוהי משבית מצווה משמים, המצוין במחזורים קבועים מחושבים מראש (כגון "אלה מועדי ה' מקראי קודש אשר תקראו אותם במועדם", ויקרא כג, ד), הנגזרת מעדות ומ-עד-נצח, וקשורה בעדה שובתת ובמכלול אסוציאציות הקשורות ללוחות העדות ולאווה מועד, לשבת, לברית וללוחות הברית ולמחזור מקראי קודש. יתר על כן, הזמן המקראי, הנקצב במועדים מחזוריים שביעוניים מקודשים, המבדילים בין חול לקודש, קושר באופן שלא נודע כמוהו בין המעבר משעבוד לחירות, העומד ביסוד "מועדי דרור", לבין "מועדי ה' מקראי קודש", הכוללים כאמור חמישים ושתיים שבתות, שבעה מועדי ה' בשבעת החודשים הראשונים של השנה, העולים לשבעים ימי דרור מדי שנה, המובטחים בשווה לכל העדה כולה, ומחזורי שביתה מדי שבע שבתות שנים, הידועים כמחזור הדרור של השמיטות והיובלים. ניכר בעליל שבעולם הערכים של קדמונינו, מחזורי הזמן המקודש, הנצחי, המשבית, המחולקים על פי ציווי אלוהי נשמע לשבתות, שמיטות ויובלים, שנודעו בפי בן הדור השביעי לדורות האדם בנוסח כתוב המיוסד על עדות משמים, הם הראשונים במעלה בחשיבותם, שכן עליהם מיוסדת השבועה המושתתת על שמירת המחזוריות השביעונית המבטיחה שבעים ימי דרור מדי שנה לכל העוברים בברית, ומבטיחה מחזור שביעוני של צדק, חירות ושוויון לשומרי השמיטות והיובלים, ועליהם כמכלול "מועדי ה' מקראי קודש אשר תקראו אותם במועדם", מיוסדת הברית. מחזורים אלה קשורים במפורש לחירות, דרור, שביתה, שבועה, ברית, קדושה, קריאה ודעת, וקשורים במובלע לצדק חברתי ושאיפה לשוויון, לדחיית השעבוד והעריצות ולפסילת ההשתעבדות הבלעדית לחולין ולדחיית הבורות ושרירות הלב, שאיננה מודעת למשמעות מחזוריו הנצחיים של הזמן המשבית ולקדושתו, המצויים בתשתית ברית החירות, הדעת ותום הלב, הצדק והמשפט שבין האל לעמו. מחזורים אלה של פנאי ממלאכה והזדמנות ללמוד במקראי קודש הם התשתית לגיבוש עדה המעידה על ערכיה בכך שהיא קוראת בקול רם באוזני כלל הציבור מדי שבעה ימים וזוכרת על פי לוח מחזורי מקודש, המשחרר משעבוד לחולין. "מועדי דרור-מקראי קודש" חלים כידוע בשווה על כל בני הקהילה היהודית,

גברים, נשים וטף, ואלה הגרים במחיצתה כגרים-תושבים ונתינים. פנאי ומנוחה מעמל, דעת וחירות, משפט וזיכרון, ברית וקדושה, קריאה וכתובה, סיפור ושירה, הגות ומחשבה - כל אלה מותנים בשמירת מחזורי השבתה מקודשים, הקשורים באלוהים ובמלאכים, בספרים ובלוחות, המאפשרים קריאה בציבור והפצת דעת לכל הרוצה בכך, במועד קבוע.

לא מעט אפשר ללמוד ממיתוס זה על ראשון הקוראים, "סופר הצדק ושר העדות", ועל ראשית הקריאה, הכתיבה והנחלת הדעת, על ערכי היסוד של מחבריו, המייחסים חשיבות ראשונה במעלה לחירות ולדרור, לצדק ולדעת, המעוגנים במחזורי הזמן המקודש, המתירים את קיום מחזור מועדי ה' "מקראי קודש". במקראי קודש, המונים שבעים יום בשנה (52 שבתות ו-18 ימים של שבעת המועדים בניכוי שבתות), קוראים כידוע מדי שבת את התורה במחזוריות שבועית מאז העת העתיקה ועד היום בשפה העברית ובתרגומים במשך אלפי שנים. בחירת השביעי בדורות האדם, המלמד על שבתות השנה ועל שבועות היובלים, מצביעה על החשיבות הראשונה במעלה שהכותבים מייחסים למחזור השביעוני המקודש של "מועדי דרור", הוא מחזור הקריאה ב"מקראי קודש", המקדשים שביתה ופנאי, חירות וצדק, דעת, אמת, יושר לבב, ניקיון כפיים, שוויון בפני החוק, משפט כתוב ותום לב, שסדריו נלמדו מן המלאכים ונכתבו על ספר כבר בדור השביעי לדורות האדם.

כל חברה בכל תקופה ראוי לה שתשאל את עצמה מה הם ערכי היסוד שלה, מה הם מושגי הערך העיקריים שהיא שואפת לחנך אליהם, מה הוא הסיפור הממחיש אותם, מי הגיבור המייצג אותם, ומה עושים מוריה כדי להנחילם. כל חברה ראוי לה שתשאל מה מקורם של ערכי יסוד אלה ומה הוא תוקף סמכותם וטווח חלותם, ומי הוא שאמור ללמדם, כיצד ומדוע. הבחירה הכוהנית העתיקה בדעת וחירות, בצדק, משפט, קריאה ותום לב, באוריינות ובהוראת העדה כולה במחזוריות שביעונית משביתה ומקודשת, המיוסדת על הבחנה שיטתית-מחזורית בין חול לקודש, המלמדת על חשיבות השביתה, הדרור, הפנאי, הדעת והחירות בעולמו של עם שהחל את סיפורו הלאומי כעם עבדים משועבד לעריצות אנושית, שבה לעבדים אין אף פעם מנוחה ואין זמן חופשי מעמל, עם שזכה בחירות מידי אלוהים על פי סיפור היסוד שלו, המשווה בין כל המשועבדים שזכו לחירות, מאלפת מאין כמוה. מחזוריות זו, המבטיחה לכל העדה כולה שבעים ימים בשנה הפנויים מעבודה לשם התכנסות בצוותא לשמיעת קריאה בציבור ולרכישת דעת בעת "מקראי קודש", בידי מקראים שנקראו משכילים, המקדישים את רוב השנה לרכישת דעת והשכלה, לימוד והוראה, או לחיבור שירים וקובצי חוקים כגון "שירי עולת השבת" ו"מגילת הברכות" או "מגילת המקדש", שכולם נמצאו בספריית ספרי הקודש העצומה שנמצאה במערות קומראן, ורואים בספרים שהם קוראים וכותבים, שמקורם בלוחות משמים, ספרי קודש ממקור שמימי, וקושרים את לימודם בעולם המלאכים מורי הלוח, הנקראים במגילות "ידעים", הייתה יסוד הברית ותשתית הזיכרון המשותף. כך מתוארים מקראים/משכילים מפיצי דעת, שומרי חוק ורודפי צדק אלה - אשר מורם נקרא בשם מורה הצדק, ומוריו השמימיים נקראו מלאכי דעת, רוחות דעת אמת וצדק ומלאכי צדק - במגילת

הברכות ממגילות מדבר יהודה: "דברי ברכה למשכיל לברך את בני צדוק הכוהנים אשר בחר בם אל לחזק בריתו לעולם ולבחון כול משפטיו בתוך עמו ולהורותם כאשר צוה, ויקימו באמת בריתו ובצדק פקדו כול חוקיו ויתהלכו כאשר בחר" (3, 22-25) (ראו קימרון, תש"ע: 240; והשוו כי תורה משפטיו, ליכט, תשכ"ה: 6-284). המשפט מהדהד את דבר אלוהים לאהרון: "ולהורות את בני ישראל את כל החוקים אשר דבר ה' אליהם ביד משה" (ויקרא י, יא). דעת, אמת וצדק, מועד, ברית, שבועה, קודש ודרור, תורה, חוק ומשפט, הם המושגים המופשטים החוזרים ונשנים בספרות זו ונקשרים למלאכים ולכוהנים, ל'ידעים' ולמשכילים. כך מתואר הכוהן הגדול העומד בראשם של בני צדוק הכוהנים: "ברית כהונת עולם יחדש לכה ויתנכה מקור דעת ומעון קודש... ואתה כמלאך פנים במעון קודש לכבוד אלוהי צבאות עם כל מלאכי אלוה סביב משרת בהיכל מלכות ומפיל גורל עם מלאכי פנים [...] כי הורית משפטיו. וישימכה קודש בעמו ולמאור כשמש על תבל בדעת ולהאיר פני רבים בתורתכה" (3, 26-27; 4, 25-28; קימרון, תש"ע: 240-241).

בצוואת לוי המצויה בחיבור צוואות השבטים, שקטעים ממנו נמצאו בין מגילות מדבר יהודה, חוזר רעיון ההארה באור הדעת, הנמשלת לאור השמש, המובטחת ללוי ולזרעו המאירים באור הדעת על שאר שבטי ישראל, כמאור הגדול המאיר את האפלה: "אור הדעת תאיר על יעקב וכשמש תהיה לכל זרע ישראל [...] ועל כן תינתן לך עצה ודעת למען תודיע על הכול לבניך" (צוואת לוי ד, ב-ה; כהנא, 1956: קסב). עוד נאמר שם: "ואז יקים ה' כהן חדש אשר לו יגלו כל אמרות ה' והוא יעשה משפט אמת... ויעלה כוכבו בשמים ככוכב מלך ויאיר באור הדעת כשמש ליום והוא יתגדל בעולם. הוא יזרח כשמש על הארץ ויסיר כל חושך מתחת השמים ושלום יהיה בכל הארץ" (שם יח, ב-ד). מלאכי קודש וכוהני צדק, הזורחים כשמש באור הדעת, האמת והצדק, מגלמים ידע נצחי החורג מגבולות הזמן והמקום ומבקשים להנחיל אותו במחזור מקראי קודש ומועדי דרור לבני העדה כולה, המאזינים מדי שבת ומועד לקריאת הכוהנים והלויים, ה'ידעים' והמשכילים.

הצירוף בין הכרה בחשיבות מחזורי הזמן המשביתים המקודשים, שנשמרו במחזוריות מקודשת בידי כוהנים ומלאכים המשרתים בקודש קודשים, ושמירתם כ"מועדי ה' מקראי קודש" שצוותה העדה כולה, לבין ברית וצדק, חירות ודעת, שאותם הורו בני לוי לעדה כולה, או הצירוף בין מחזור מועדי דרור למחזור מקראי קודש, שתואר במזמורי דוד נעים זמירות ישראל, אשר בעולמם של מחברי המגילות היה "חכם ואור כאור השמש וסופר ונבון ותמים בכול דרכיו לפני אל ואנשים ויתן לו ה' רוח נבונה ואורה" - שנשמר בידי בני לוי בעבודת הקודש באלף הראשון לפני הספירה, כונן את תשתית הישרדותו של העם היהודי, שבכל מקומות מושבו שמר את מחזור השבתות באמצעות מחזור הקריאה בציבור, ובכל מקומות מגוריו חנך את ילדיו הזכרים במשך כל ימי השבוע לקרוא ולכתוב ולרכוש דעת על פי "ספר ההגיי" (מלשון "והגית בו יומם ולילה"), ופטר אותם מעבודה ומשעבוד לצורכי החולין, בניגוד למנהג העולם הסובב, כדי להכניסם לעדת קודש של יודעי ספר. בסרך העדה, ממגילות מדבר יהודה, שנכתב במאה

השנייה לפני הספירה, מצויה העדות הקדומה ביותר על חינוך הילדים: "וזה סרך לכול צבאות העדה לכול האזרח בישראל. ומן נעוריו ילמדוהו בספר ההגי [=התורה] וכפי יומיו ישכיליהו בחוקי הברית ולפי שכלו ייסרו [ילמדו] במשפטיהמה. עשר שנים יבוא בטף ובן עשרים שנה יעבור על הפקודים לבוא בגורל בתוך משפחתו ליחד בעדת קודש" (טור א, שורות 6-9; קימרון, תש"ע: 235).²³

ט

בני לוי אשר ייחסו חשיבות מכרעת למחזורי הזמן הנצחיים, הן אלה הנשמעים באוזן, המצווים על בני ישראל הבאים בברית, הן אלה הנראים בעין, שניתנו לכל באי עולם ללא תנאי, ייחסו חשיבות יתרה ללוח שבתות שמשי קצוב ומחושב מראש, שמנה 364 ימים ו-52 שבתות,²⁴ לוח שהחל תמיד בחודש האביב, בראשון לחודש הראשון ביום רביעי, יום השוויון האביבי. חשיבותו של לוח זה נודעה מ"אגרת מקצת מעשי התורה", שם מובא לוח השבתות השמשי בראש האיגרת; מ"שירות עולת השבת", המציינות תאריך קבוע מראש לכל אחת משבתות הרבעון הראשון של השנה; מ"מגילת משמרות הכהונה" שנמצאה בקומראן, הנוקבת בשמות המשמרות לפי מחזורי השירות המסמנים את שמות שבועות השנים; מ"מגילת תהלים" מקומראן המכונה גם "מגילת המזמורים", המתארת את ימי הלוח ושבטותיו; ומסיפור המבול במגילות, שהוא סיפור חישוב לוח של שנה בת ארבע תקופות חופפות, העולות כדי תריסר חודשים ו-364 ימים, מספר חנוך ומספר היובלים (ראו אליאור, תשס"ט: 80-112). אין ספק שמחזור מועדי ה' מקראי קודש מועדי דרור, המונה 70 ימים בשנה של שבתות ומועדים ושבטון מדי שנה שביעית, המיוסד על לוח מחושב וקבוע מראש, הנשמר במקדש בעבודת הקודש, זכה לכל תיאור, סיפור, שיר וחוק, ריטואל, מצווה ומסורת מיסטית שאפשר להעלות על הדעת, שכן חשיבותו בעניין זיכרון קדושת החירות שנקשרה בהנחלה הציבורית של הדעת והזיכרון המשותף, המיוסדים על קריאה בספרי קודש במועדי ה' מקראי קודש, דעת שנרכשה ממלאכי קודש, הקשורה בעבודת הקודש של כוהנים ולויים ובכתבי קודש ממקור שמימי, הייתה ראשונה במעלה. חובת כלל הכוהנים בני צדוק ואנשי בריתם, הקוראים והכותבים, לקרוא ברבים מדי שבת ולהפיץ דעת, אמת וצדק, עולה בקנה אחד עם חובת כלל הציבור לשבות ולהאזין למקראי קודש במועד קבוע מראש, כדי להפנים את הקשר העמוק שבין חירות לדעת ולהפך, ובין שעבוד לבורות ולהפך. שירות עולת השבת, אשר נאמרו מדי שבת בפי הכוהנים שקראו למלאכי הקודש ול"רוחות הדעת האמת והצדק בקודש הקדשים" לשורר עמם בשבעה היכלות עליונים, על פי מסורת מגילות מדבר יהודה, המייחסת את חיבורן לדוד בן ישי, נעים זמירות ישראל, פותחות כל אחת בציון התאריך הקבוע שהשירה נאמרת בו, על פי לוח השבתות השמשי שהביא חנוך משמים, ומגילות משמרות הכוהנים מקומראן מתארות את מחזורי השירות של עשרים וארבע המשמרות מדי שבת, מדי שבעת מועדי ה' בשבעת חודשי השנה הראשונים, בשנה שראשיתה באביב (שמות יב, ב), מדי שנה ומדי שמיטה במחזור היובלים.

בפתח דבריי ציינתי שיש מקום לעיין בדברי קודמינו כדי לבחון מה היו ערכי היסוד שביקשו להנחיל. דומני ששאלה זו יפה כאז כן היום, שכן כל מערכת חינוכית חייבת לשאול את עצמה מה הוא הערך המרכזי שהיא מבקשת להנחיל, או מה הוא אשכול המושגים המיטיב לבטא עדיפות ערכית זו. אפשר גם לשאול כל הורה או מורה מה הם המושגים הראשונים בחשיבותם שהוא מבקש להנחיל, ליצור ולדמיין, שעליהם הוא מבקש לספר סיפורים ולקרוא בספרים או שעל אודותיהם הוא רוצה לכתוב שירים, סיפורים וספרים ולקרוא אותם בקול. אם קודמינו בעת העתיקה רצו לספר על דעת, אמת וצדק, התלויים בפנאי מעמל ובמציאותם של מורים לומדים ומלמדים המזכים ילדים ללמוד ומחייבים את הוריהם ללמדם, ורצו לספר על מועד, עדות ועדה, אוהל מועד, לוחות העדות ומועדי ה', התלויים בלוח שבתות מחזורי מקודש שהביא חנוך בן ירד, השביעי בדורות האדם משמים, לוח הכולל מחזורים נצחיים משביתים של שבתות, שבעה מועדים, שמיטות ויובלים, המנציחים את קדושת החירות, הדרור והשביתה, השמורים בשווה לכל העדה כולה ותלויים בשבועה ובברית, בדעת, אמת ובצדק, בספרים וסיפורים ומספרים ובהלך מחשבה המקשר בין עדות מקודשת ומחזור מקראי קודש ומועדי דרור לבין ספרי קודש ולוחות עדות, וקשורים בחובת הוראת הקריאה והנחלת הדעת המופקדת בידי שומרי משמרת הקודש - הרי שעלינו לשאול את עצמנו על מה אנחנו רוצים לכתוב, לספר ולשורר, ומהו מערך מונחי היסוד שאנו מבקשים להנחיל בעל פה ובכתב, ומדוע.

י

אחרי שהכוהנים ואנשי בריתם הציעו מענה לשאלה - מי היה ראשון הלומדים, מה למד וממי למד? שאלו שאלה נוספת - מתי ובאיזה הקשר שמענו לראשונה על השפה העברית, אשר בה נכתבו ספרי האבות? וכיצד השתלשלו ספרים אלה הכתובים בעברית ללוי בן יעקב, אשר רק לבני שבטו נאמר כזכור: "יורו משפטיך ליעקב תורתך לישראל" ו"להורותם כאשר צוה". המושג "עברית לשון הבריאה" מקורו בספר היובלים, שנכתב כאמור בחוגים כוהניים במחצית המאה השנייה לפני הספירה, כנוסח שונה של סיפור בראשית, ונמצא במקורו העברי בין מגילות מדבר יהודה. בספר היובלים הלשון העברית נזכרת לראשונה בדברי "מלאך הפנים", המספר למשה על הר סיני את קורות ארבעים ותשעה היובלים שקדמו למעמד סיני, ואומר שהשפה העתיקה, שפת הבריאה ושפת הדורות מאדם ועד נח, נשכחה בדורות הקודמים לדורו של אברהם, ועל כן הוא מלמד את אברהם לדבר, לקרוא ולכתוב בשפה העברית. תיאור זה של אברהם כיועד ספר וכתלמיד הלומד מפי מלאך הפנים שונה מאוד מתיאורו המקראי כבעל עדרי צאן ובקר, הנווד עם עדריו. כך מספר מלאך הפנים למשה על מה שאירע לסב סבו לפני שבעה דורות: "ויאמר אלי ה' אלוהים: פתח פיו ואזניו [של אברהם] למען ישמע וידבר בשפה אשר תראה כי שבתה מפי כל בני האדם ומימי המפולת (במילה מפולת הכוונה לנפילת מגדל בבל). ואפתח פיו ושפתיו [ואפתח אזניו] ואחל לדבר עמו עברית בלשון הבריאה. ויקח ספרי אבותיו [מלאך הפנים מזכיר שבעה מאבות אבותיו של אברהם בסדר עולה: 'שם ונוח וחנוך ומהללאל אנוש שת

ואדם' (ספר היובלים יט, כד), והמה כתובים עברית ויעתיקם, ויחל להגות בהם מאד, ואגיד לו אני את כל הקשה ממנו, ויהגה בהם בששת חדשי הגשם" (היובלים יב, כה-כז).

אברהם, שלמד את השפה העברית מפי מלאך הפנים, מתואר בספר היובלים כאיש ספר, הנוחל ספרים עתיקים ומעיין בספרי אבות אבותיו, חנוך בן ירד, ראשון הקוראים והכותבים (היובלים ד, יז-כה), שלמד לקרוא ולכתוב עברית מהמלאכים (ספר חנוך א, פא, א-ג); ובספרי נינו של חנוך, מלכי צדק, מלך שלם, בנו של ניר, אחיו של נח, שנלקח לשמים כדי לשמור ספרים אלה מדור המבול עד לדורו של אברהם (ספר חנוך ב, כג, מב-סו).²⁵ מסורות שונות מספרות שאברהם פוגש במלכי צדק כהן לאל עליון (בראשית יד, יח), כהן לעולם (תהלים קי, ד) - אשר מגילה שלמה המכונה מגילת מלכי צדק, המוקדשת לדמותו העל-זמנית, נמצאה בין מגילות מדבר יהודה - מקבל את ספריו ולומד ממנו הלכות כהונה. אברהם אוהב הספר, שהאזכור הראשון של השפה העברית ושל ספרים כתובים עברית נקשרו בשמו, נחל את הלכות הכהונה ממלכי צדק מלך שלם, כוהן לאל עליון (על פי מסורת בראשית רבה מג, ו, מהדורת תיאודור-אלבק, תשכ"ה: 420; בראשית רבה מו, ה: 462), המזוהה במסורות התרגום הארמי לתורה, המיוחס לחוגים כוהניים, עם שם בן נח,²⁶ שנחל מאביו את כל ספריו (היובלים י, יג-יד). אברהם, המתואר במסורת כוהנית עתיקה זו כאיש ספר בעל ספרייה, מנחיל את כל ספריו הכתובים עברית לנכדו יעקב, עליו נאמר בספר היובלים "וילמד יעקב ספר" (יט, יד). יעקב שראה שבעה לוחות בחלומו שהתגלו לו מפי המלאכים ("וירא אליו ה' בלילה ויברכהו ויאמר לא יקרא שמך (עוד) יעקב לבדו כי אם ישראל יהיה שמך... ויבט יעקב עד אשר עלה השמימה. וירא במראה הלילה והנה מלאך יורד מן השמים ושבעה לוחות בידי ויתן ליעקב ויקרא את הכתוב בהם אשר יהיה לו ולבניו בכל העולמים. ויראהו את כל הכתוב בלוחות... אל תירא כי כאשר ראית וקראת כן יהיה הכל ואתה כתוב הכל כאשר ראית וקראת... וייקץ משנתו ויזכור כל אשר קרא וראה ויכתוב כל הדברים אשר קרא ואשר ראה") (היובלים לב, יז-כו) - מוריש את כל ספריו לבנו לוי, מייסד הכהונה: "ויתן את כל ספריו וספרי אבותיו ללוי בנו ולחדשם לבניו עד היום הזה" (שם מה, טז). לוי מנחיל את מסורת הכהונה הכתובה לבנו קהת, לנכדו עמרם ולשני ניניו, משה ואהרון, ואומר לבניו בסוף ימיו: "שמעו למאמר לוי אביכם וצייטו לפקודי ידיד אל... וכען בני ספר ומוסר וחכמה אלפו לבניכם" (צוואת לוי הארמי 1). על צאצאיו הכוהנים שומרי הברית, לומדי הספר ומלמדיו, הוטלה חובת ההקראה הציבורית של הספרים המקודשים הכתובים עברית לכל העדה, כעולה מהסדר האידיאלי המתואר במגילת סרך העדה, ממגילות מדבר יהודה: "וזה הסרך לכול עדת ישראל באחרית הימים: בהאספם ליחד להתהלך על פי משפט בני צדוק הכוהנים ואנישי בריתם... המה אנישי עצתו אשר שמרו בריתו... בבואם יקהילו את כול הבאים מטף עד נשים וקראו באוזניהמה את כול חוקי הברית ולהבינם בכול משפטיהמה" (סרך העדה 1, 5-1; על פי מסורת בראשית רבה מג, ו, מהדורת תיאודור-אלבק, תשכ"ה: 420); בראשית רבה מו, ה (שם: 462; קימרון, תש"ע: 235; השוו דברים לא, י-יב).

בסדר האידיאלי שמתארים שומרי הברית, הכוהנים ואנישי בריתם, הם לומדים ללא הרף: "ואל ימש במקום אשר יהיו שם העשרה איש דורש בתורה יומם ולילה תמיד על יפות [חליפות]

איש לרעהו. והרבים ישקודו ביחד את שלישיית כל לילות השנה לקרוא בספר ולדרוש משפט ולברך ביחד" (סרך היחד, טור ו, 6-8; קימרון, תש"ע: 220).²⁷ לענייננו אין כל הבדל אם המתואר בדברים לעיל משקף אידאל או מציאות היסטורית, אוטופיה או משטר רצוי, עדות ראייה, חוויה מציאותית או דמיון יוצר - יש חשיבות רק לעובדה אחת: בכל רחבי הספרות הכוהנית שנכתבה לפני הספירה חוזרות ונידונות מסורות שונות על לימוד, על לומדים, על ספרים ועל סופרים, על קוראים וכותבים, על כוהנים ולויים, משוררים ומלאכים, לומדים ומלמדים, בעלי לוחות וספרים.

יא

על פי ההיסטוריוגרפיה של העת העתיקה, במשך אלף שנים היה מקדש בירושלים, מימי דוד ושלמה המתוארים בספר מלכים ועד לחורבן בית שני המתואר אצל יוסף בן מתתיהו. בין שטענה זו כולה בתחום העובדות ההיסטוריות ובין שמקצתה סיפור ומיתוס, אין ספק שבחלק הארי של תקופה זו, מימי משה ואהרון ועד לימי אנטיוכוס אפיפאנס שכבש את ירושלים בשנת 175 לפני הספירה והדיח את הכהונה הגדולה מזרע אהרון קודש קודשים - הכוהנים לבית צדוק ואחיהם הכוהנים והלויים שירתו ברציפות במקדש בירושלים (ראו עזרא ז, א-ה; דברי הימים א ה, כט-מא; ו, לד-לח), לימדו ולמדו, קראו וכתבו, סיפרו מחזורי סיפורים וספרו מחזורי מספרים, הורו לכל העדה כולה וייחסו חשיבות מכרעת למושג הברית המיוסד על כתבי קודש ועל מחזור מועדי ה' מקראי קודש. הכוהן יהושע בן-סירא אומר עליהם בעשור השני של המאה השנייה לפני הספירה, עשור לפני כיבוש אנטיוכוס, בימים שהמקדש עמד על הר ציון: "הודו לבוחר בבני צדוק לכהן כי לעולם חסדו... הודו לבוחר בציון כי לעולם חסדו" (בן-סירא נא, כט, לג; ראו סגל, תשל"ב: שנה).²⁸

הברית שבני צדוק הכוהנים שמרו עליה מכל משמר ונאבקו על שמירתה ועל הנחלתה בחוק, בסיפור, בשיר ובמיתוס, הייתה הצירוף של שמירת מועדי דרור, הלוא הם מחזורי השביתה השביעוניים שחנך למד מהמלאכים, ועליהם מיוסדים הצדק, השוויון, הדעת והחירות במסורת היהודית, בצירוף למחזור שבעת מועדי ה' המפורטים בתורה ובספר היובלים ובמגילת המקדש כמעגלי הזיכרון הנספרים, המחושבים והקבועים מראש, אשר בהם מתכנסת העדה השובתת, שומרת הברית, וזוכרת בקריאה ובריטואל, בברכה ובשיר, את סיפורה המסופר בסיפור המקראי, במגילת המקדש, במגילת המשמרות, במגילת המזמורים או בספר היובלים. הברית כללה את שמירת סיפור הספרים שקיבל חנוך משמים והנחיל לצאצאיו עד ימי מלכי צדק שהנחילם לאברהם, שהוריש אותם לנכדו יעקב, שהנחילם לבנו לוי, לצד שמירת התורה ומצוותיה, שקיבל משה בן יוכבד בת לוי ועמרם נכד לוי משמים עבור כלל ישראל והפקידה בידי אחיו אהרון הכוהן, בן קהת, בן עמרם בן לוי. לוי, שלמד את חוקי הכהונה מיצחק סבו, הוא זה שנחל את ספרי חנוך ומלכי צדק מיעקב אביו, שקיבלם מאברהם, שלמד עברית ממלאך הפנים, והוא זה שציווה על בניו ללמוד וללמד ולהנחיל את הכתוב בספרים לדורות (על לוי והמסורות שנקשרו בו בספרות הכוהנית, ראו אליאור, תשס"ט: 231-267).

הרעיון ההיסטורי המיתי או הספרותי שאבותינו הראשונים היו בעלי ספריות, יודעי ספר, מוקירי כתבי קודש, שבהם מסופר סיפור ראשית קניית הדעת וחשבון הלוח, המוסיף על חשבון הזמנים הנראים לעין את חשבון השבת, השמיטה והיובל, הנודעים רק למשמע אוזן או למקרא ספר, שכולם מעגלי צדק, שוויון וחירות ובעלי ספרים מקודשים, בהם מסופר סיפור הברית בין האל לעמו, ונאמנים על שמירה קפדנית של מחזור השביתה של "מועדי ה' מקראי קודש", המשווה בין כל השובתים במעגלי צדק ומעניק להם הזדמנות שווה לרכוש דעת באמצעות האזנה לסיפור המקראי, הנקרא באוזני הציבור בפי הכוהנים והלויים, הנקראים גם 'דעים' ו'משכילים' (דבה"ב ל, כב), סופרים ומלאכים, ושהיה עליהם להבין את חיובי המצוות ואת החובות והזכויות הכרוכות בזכות הרבים לשבות וללמוד, ובחוק ומשפט ממקור שמימי הבא להבטיח את זכות הרבים באמצעות חובת היחיד, הייתה בו תבונה רבה. בין שזו עדות היסטורית ובין שאין זה אלא מיתוס, הכוהנים לבית צדוק ואנשי בריתם, שומרי הסדר המקראי והרחבותיו, שמרו ויצרו מסורות אלה בנאמנות, בהשראה וביצירתיות טקסטואלית וריטואלית מגוונת ובבלעדיות מקודשת, כעולה מהעדות הכתובה העשירה שהגיעה לידינו. כאלה היו פני הדברים מבחינתם עד להדחתם בידי אנטיוכוס אפיפאנס, שעודד את הרפורמה ההלניסטית בארץ ישראל באמצעות מינוי כוהנים מתיוונים עושי רצונו, שרכשו את כהונתם ממנו תמורת ממון רב.

בזמן הרפורמה ההלניסטית בתקופת המהפכה התרבותית שהתחוללה בעת פורענות של חילופי שלטון וחילול קודש תוארה המציאות בפי בן הדור בלשון חד-משמעית: "ויתקרע ישראל בדור ההוא להלחם איש ברעהו על התורה ועל הברית" (דברי יחזקאל 4Q387, קטע 3, שו' 7-8; ראו קימרון: 'י' במהדורת DJD החיבור מכונה: *Apocryphon of Jeremiah DJD*, Part 4: Pseudo-Prophetic Texts: *XXX, Qumran Cave 4, XXI, Parabiblical Texts*, 191). פורענות זו אירעה, לדעת מחברו האלמוני של ספר היובלים, במחצית המאה השנייה לפני הספירה בשל שורה של גורמים המתוארים כנבואה מפי אלוהים, המספר על העתיד לבוא על העם קשה העורף. נבואה זו אינה אלא סיפור המתרחש בזמנו ובמקומו של המחבר, המסופר מפי אלוהים. ראוי לקרוא את תמונת המציאות מנקודת מבטם של הכוהנים בני צדוק ואנשי בריתם, שאיננה ידועה בדרך כלל לציבור, ששמע תקופות על גבורת החשמונאים מחללי הברית, אך לא שמע כמעט אף פעם על נקודת מבטם של הכוהנים המודחים, שומרי הברית. הנוסח העברי של דבר אלוהים בפרק הפתיחה של ספר היובלים מובא להלן במקוטע על פי לשון הספר המקורי שנמצא במגילות במדבר יהודה:

'כ]י ישכחו את כל מצותי את כל אשר א]צוך ויל]כו אחר] [ה]גוים ו[אחר כ]ל[מתם ואחר חרפת]ם ויעבודו את א]להיהם ויהיו להם לנגף] ולצור ול[עני] ול[מוקש ואבדו רבי]ם ילכדו ונפלו [ביד אויב כי] [עזבו את] חקותי ואת [מצותי ואת מועד]י בריתי] ואת שבתותי ואת קדש]י אשר הקדישו לי בת[וכם ואת משכני ואת מקדש]י אשר הקדשתי לי בתוך] הארץ לשים א]ת שמי [עליו]ן וישכן, ועשו להם במות ואשרות ופסילים] וישתחוו לכ]ל מע]שי תעות]ם ויזבחו בניהם לשדים ולכל מעשי תעות לבם] ואשלחה אל[יהם] עדים

ל[העיד בהם ולא ישמעו ואת העדים יהרוגו] ואת מבקשי [ה]תורה ירדופו [...] [וישכחו כל חקותי וכל מצותי] וכל תורותי ושכ[חו חודש ושבת] ומועד ויובל וברית].²⁹

הדגש החוזר ונשנה על עזיבת "מועד[י ברית]" ואת שבתותי "ושכ[חו חודש ושבת]" ומועד ויובל וברית" מצביע על חשיבותם המכרעת של מושגים אלה בעולם הכוהני שקדם לכוהנים המתיוונים ולכוהני בית חשמונאי, אשר שיבשו את הסדר המקראי-כוהני העתיק, בשעה שהחליפו בעל כורחם, במצוות אנטיוכוס המלך הסלווקי-יווני, את הלוח השמשי הקבוע בן 364 הימים בלוח ירחי משתנה בן 354 ימים (השוו דניאל ז: כה) שנהג בתרבות היוונית. במאות שאחרי כיבוש אנטיוכוס, משעה שבית חשמונאי תפס שלא כדין את מקומם של כוהני בית צדוק ואנשי בריתם, עם עלייתה של מפלגת הפרושים (מלשון לפרש או בלשון המקרא "לְפָרֵשׁ לָהֶם, עַל-פִּי יְהוָה", ויקרא כד יב, בדומה ל-לדרוש, לפתור), שהציעה סדר חדש שהסתמך על "מסורת אבותינו בידינו", מסורת שבעל פה שאין לה מסמך כתוב, התערער מעמדם של הכוהנים שומרי משמרת הקודש, מכונני הסדר הישן, שהסתמך על סמכות כתובה מקודשת באופן בלעדי, ועלה כוחם של החשמונאים מְפָרֵי הברית ושל הפרושים המפרשים בעלי התורה שבעל פה, יוצרי הסדר החדש. בשתי המאות שכהן בית חשמונאי בכהונה הגדולה ובמלוכה, למורת רוחם של רבים שכינו את הכוהן הגדול מבית חשמונאי בשם כוהן רשע, כעולה מהעדות הספרותית (השוו מזמורי שלמה יז, ד-ו, בתוך: כהנא, 1956: א, תנז. וראו ניצן, תשמ"ו), כתבו הכוהנים לבית צדוק ואנשי בריתם, שקראו לעצמם בני אור ולמנהיגם קראו מורה הצדק וכוהן צדק, ספרות פולמוסית חריפה נגד יריביהם, להם קראו בני חושך, עוזבי הברית ואנשי בליעל. להבחנה החושית בין אור לחושך הצטרפה גם ההבחנה המוסרית בין טוב לרע, בין צדק לעוול, בין תום לב לשרירות לב או בין דרכי האל הכרוכות בשמירת נצחיות מחזורי הטבע ומחזורי השביתה המקודשים של השבתות והמועדים לבין דרכי החוטאים כנגדו, המשבשים מחזורים אלה בשרירות לבם.

הוויכוח בין השיטות השונות נעוץ בשאלה אם יש תבנית מספרית קבועה וידועה מראש המבוססת על חישוב מחזורי הקבועים של הזמן האלוהי הקשור במחזוריות הנצחית והקבועה של אור השמש, או אם אין תבנית חישובית קבועה אלא רק תצפית אנושית משתנה במחזורי המתחלפים של אור הירח. אלה שראו בזמן חוק אלוהי הקשור במקראי קודש ומועדי דרור ושמרו את התמורות המחזוריות של האור והחושך, וראו את עצמם כהולכים בדרכי החוק והצדק, הספירה ומניין המועדים, המבוססות על חישוב קבוע מראש של לוח שמשי המתחיל תמיד ביום רביעי, יום בריאת המאורות, כונו בשלהי העת העתיקה 'בני אור', ואילו אלה שראו בזמן נושא להכרעה אנושית שרירותית המבוססת על תצפית משתנה במולד הירח, ופסחו על שמירת חוקיותם המחזורית הנצחית של עונות השנה וימיה ועל המחזוריות הפולחנית הרצופה והקבועה מראש הכרוכה בהם, הוגדרו כהולכים בדרכי עוול ושרירות הלב וכונו 'בני חושך'. יש קשר בין שמות אלה לבין העובדה שהראשונים, בני אור, שומרי הברית, החזיקו בלוח שמשי מקודש בן 364 ימים, עליו היה מבוסס מחזור מועדי ה' מקראי קודש שהברית הושתתה עליו:

"והשמש והכוכבים יוציאו את כל השנים לנכון... ושלמו את השנים בצדק נכון בשלוש מאות וששים וארבעה ימים" (חנוך א' עד, 11-12), ואילו בני חושך, מפרי הברית, נאלצו לקבל עליהם את הלוח הירחי היווני בן 354 הימים, המחייב עיבור שאינו נזכר במקרא, במצוות פטרוניהם הסלווקים.³⁰ האחרונים, מפרי הברית ומשבשי הלוח, תוארו בידי הראשונים, שומרי הברית ונוצרי הלוח, בלשון שאינה משתמעת לשתי פנים: "והיו אשר יביטו אל הירח והוא ישחית את הזמנים ויקדם משנה לשנה עשרה ימים. על כן תבאנה להם שנים אשר בהן ישחיתו ויעשו יום העדות לבוז ויום טומאה לחג ובלבלו כל ימי קודש בטמאים ויום טומאה ביום קודש כי ישחיתו החודשים והשבתות והחגים והיובלים" (ספר היובלים ו': 36-37). מהמשך הדברים מסתבר שהשחתה זו נובעת ממנהגם של אלה אשר "לא יעשו את השנה שלוש מאות ששים וארבעה ימים לבדם ועל כן יפריעו ראש חודש ושבת ומועד וחג" (היובלים ו', 38).

אחרי התקופות החשמונאית וההרודיאנית שרבו בהן המריבות והמחלוקות, כמפורט בכתבי יוסף בן מתתיהו, בעת שעלו חוגים שונים שנקראו קנאים, סיקריקים ומורדים, חרב המקדש בשנת 70 לספירה. אחרי החורבן לא הייתה עוד כהונה משרתת במחזורי משמרות, ולא נותרו מחזורי קרבנות ומחזורי שירות וברכות שאיחדו בין המקום המקודש, הזמן המקודש והפולחן המקודש סביב מחזור מועדי ה' מקראי קודש. אחרי הדחת השושלת החשמונאית בשלהי המאה הראשונה לפני הספירה וחיסול השושלת ההרודיאנית בשלהי המאה הראשונה לספירה ואחרי חורבן המקדש הפכו חכמים למעצבי הסדר התרבותי החדש. החברה היהודית המסורתית, כפי שהתגבשה במאות שלאחר החורבן, נשענה על סמכותם של תלמידי חכמים שיצרו את התורה שבעל פה וקנו בקיאות בספרות התלמודית לגוניה, בתחילה בעל פה ואחר כך בכתב, שאפשרה להם להורות ליחיד ולציבור כיצד לנהוג על פי ההלכה הכתובה והמסורה. במרכז הסדר החדש עמד לימוד תורה בבית המדרש, על פי ריבונות פרשנית אנושית המסורה בידי חכמים, המתרחשת בעל פה ולא בכתב (חכמים אסרו על כתיבת התורה שבעל פה! ראו זוסמן, תשס"ה: 209-384). מקורות שונים מצביעים על העובדה שכוהנים, נאמני התורה שבכתב ומוריה, וחכמים, יוצרי התורה שבעל פה, מפרשיה ומחדשיה, נאבקו על סמכות והנהגה במאות שאחרי חורבן בית שני. חכמים מחקו את המושג ברית, שתואר לעיל כתשתית הסדר הכוהני הכתוב, מעולמם; כינו את הכוהנים בני צדוק בשם הגנאי צדוקים, ופסחו על הכוהנים בשושלת מסירת התורה בפרקי אבות, אף שידעו היטב שהם היו אלה שהופקדו על שמירתה ועל הוראתה לפי פשט המקרא. התנגדות זו של חכמים נבעה הן משום שהתנגדו לכוהנים מבית חשמונאי שלא זכה ללגיטימיות, הן משום שלא רצו להחזיר את הכוהנים לבית צדוק שקדמו להם, בין השאר משום שדבקו רק בתורה שבכתב המיוסדת על מקור שמימי, על נבואה וכהונה, ולא הסכימו כלל לרעיון התורה שבעל פה מעשה ידי אדם, הכרוכה באופן בלתי-נמנע בקריאת תיגר על המונופול הכוהני של "יורו משפטיך ליעקב ותורתך לישראל". רבים מספרי הכוהנים הפכו בידי חכמים, שאסרו לכתוב בשלבים הראשונים של גיבושם, לספרים חיצוניים (משנה, סנהדרין י), וזכרם נשכח עד שנמצאו מגילות מדבר יהודה. אולם מורשתם החינוכית שתוארה לעיל לא נכחדה אלא המשיכה בגלגולים חדשים, גלויים למחצה ומסווים למחצה.

יב

לשאלה המתבקשת: מה עשו הכוהנים שהיו מופקדים על עבודת הקודש אחרי שנחרב המקדש ובטלה עבודת הקודש בשנת 70 לספירה? עונה מסורת התרגום, שנוצרה אחרי חורבן בית שני, תשובה מעניינת מאוד. לדברי בעלי התרגום, המשקפים עולם יצירה כוהני מקורי שאינו תלוי במחשבת חז"ל ואיננו שכפול של הספרות הרבנית (ראו מחקרה של אצוקו קצומטה על התרגומים, לעיל) - המתרגמים, הסופרים והמורים, החזנים והפייטנים, שיש זהות וסמיכות ביניהם, היו בעיקר הכוהנים והלויים שפעלו בבית הכנסת, שנקרא כידוע 'מקדש מעט' (יחזקאל יא: טז).³¹ הם המשיכו לעסוק בהוראה אחרי שלימדו במשך אלף שנים קודם לכן את כל ילדי העדה הזכרים לקרוא, וקראו את התורה בציבור במקראי הקודש בלשון המקור ובלשון התרגום, לכל העדה כולה. הם גם המשיכו לספר סיפורים על ספרים, על סופרים ועל לומדים, שהיו תמיד בטווח עניינם, והוסיפו הרחבות בנושאים אלה לנוסח המסורה שתרגמו והוסיפו עליו לפי רוחם. כך למשל המשפט "ויגדלו הנערים וילמד יעקב ספר" (היובלים יט, יד), הנסמך שם לפסוק "ויעקב יושב אהלים", נקשר במסורת התרגום לפסוק "מה טובו אוהליך יעקב", הקשור במסורת זו לאוהל מועד, לבית הספר ולבית אולפן, שלהם מאפיינים כוהניים בולטים. בתי הכנסת הפכו למרחב פעילות כוהני ראשון במעלה,³² שבו למדו הילדים מגיל מוקדם לקרוא את ראשית הקריאה מתורת כוהנים (שמו של ספר ויקרא, כמבואר במדרש ויקרא רבה, ז ג: "מפני מה מתחילין לתינוקות בתורת כוהנים, ואין מתחילין בבראשית? אלא שהתינוקות טהורין והקרבנות טהורין. יבואו טהורין ויעסקו בטהורין"), והמשיכו ללמוד לקרוא בתורה כולה במשך עשר שנים מפי מורים, שנקראו כוהנים, מתורגמנים, סופרים, פייטנים וחזנים, שכן הבנת הנקרא נבחנה בין השאר על פי הפנמת עולם הערכים הפרטיקולרי של הקהילה העתיקה ויסודותיה הכוהניים והלויים (מקדש, קרבנות, עבודת הקודש, מועדי ה', קדשים וטהרות, שירת הקודש), שזכרו נשמר בבית הכנסת, שם תפילות שימרו את זכר הקרבנות, ופרטי עבודת הקודש, שם נשמרה מסורת השירה של הלויים במקדש בקריאת התורה בנעימה וזמרה (ראו בבלי, מגילה, לב ע"א, על "כל הקורא בלא נעימה ושונה בלא זמרה"),³³ ושם הוראת הקריאה לילדים כללה את הקריאה בניגון של הטקסט המקודש ואת תרגום הכתוב ללשון הדיבור [כפי המקובל, לא שימש בית הכנסת בימי בית שני לתפילה בציבור אלא בעיקר לקריאה בתורה ולימוד]. ואילו בית המדרש, שהיה מרחב פעולתם הייחודי של חכמים, היה המקום שבו עסקו המבוגרים, שלמדו לקרוא בבית הכנסת מילדותם עד נעוריהם, בתורה שבעל פה, שגישרה בין העבר הכתוב למציאות המשתנה. המעבר מעולמם של כוהנים ומתורגמנים, חזנים ופייטנים, לעולמם של פרושים, חכמים ורבנים, היה המעבר מקשב צייתי לקדושת הטקסט הכתוב, האלוהי, המעוגן בעבר, הנשמר בקריאה בקול, בזמרה ובנעימה, ומתייחס בעיקרו לעם היושב בארצו, אל עבר חירות פרשנית אוטונומית של הטקסט הכתוב שזוכרים בעל פה, המתגבשת בהווה ועולה בדיון בעל פה, המיוסד על ריבונות אנושית, על דיון, וכוח, סיגול וביקורת, המתייחסים למציאות שבה יש קהילות יהודיות במקומות שונים בתפוצה ובגולה.

כידוע, עד היום רק בבית כנסת, ולא בבית המדרש, יש מקום ייחודי לכוהנים וללויים, הנקראים ראשונים לתורה וממלאים תפקידים טקסיים שונים, החל בברכת כוהנים וכלה בפדיון הבן, ועד היום בחינוך הדתי מלמדים את ראשית הקריאה מתורת כוהנים, המפרטת את עולם הפולחן העתיק של בני אהרון הכוהנים הקשור בדיני קרבנות, קדושים וטהרות, בכוחו של סיפור. על פי מסורת התרגום, לבית הספר שהתנהל בבית הכנסת קראו "אוהל שם". המושג אוהל, הקשור לאוהל-מועד (ויקרא א, א), אליו כידוע רק כוהנים היו רשאים להיכנס, ולאוהלי-שם, מלשון אוהל שם בן נוח, שהפך לכוהן מלכי צדק במסורת התרגום ונקשר במסורת זו בבית אולפן, הוא בית הספר שנקשר בפסוק "מה טובו אוהליך יעקב". שם הוא מלכי-צדק, בנו של ניר אחי נוח, בנו של למך, בנו של מתושלח בן חנוך, ואוהל-שם הוא האוהל שבו שם או מלכי צדק לימד את הילדים לקרוא, לפי מסורת התרגום. במסורת זו לימוד תורה היה מסור בידי הכוהנים הסופרים, ואוהל מועד הפך בתרגום לבית אולפן או לבית מדרש. הכוהנים קראו לעצמם סופרים ומתורגמנים, ונקראו גם פייטנים וחזנים, שכן לימדו את הילדים לקרוא בעברית ותרגמו להם ללשון הארמית (התרגום העתיק ביותר שנמצא בקומראן הוא תרגום ארמי של ספר תורת כוהנים, ויקרא), ולימדו את הקריאה בלשון התפילה בעברית ואת מסורת אמירתה בקול. כדי שיהיו להם ספרי לימוד או ספרי תורה שמהם היו יכולים ללמד לקרוא, העתיקו ספרים אלה בכתב יד על קלף, ועל כן נקראו סופרים. כדי לזכור את המקדש ואת עבודת הקודש צירפו את התפילות למועדי הקרבת הקרבנות, וחיברו פיוטים ומסורות שיריות שונות, שהידועות בהן הן "סדר העבודה" ו"אז באין כל". בכל התרגומים, ורק בהם, משה מכונה נביא סופר, ואחיו אהרון מכונה כוהן ומתורגמן. ראוי לציין שבספרות חנוך מלפני הספירה, חנוך בן ירד מכונה "ספרא רבא", ובתרגום יונתן לבראשית ה כד נאמר עליו "וקרא שמה מיטטרון ספרא רבא".

כאמור, הרבה יש ללמוד מקודמינו, המורים הראשונים, שכוננו את קדושת הדעת, הקריאה והכתיבה סביב ספרים, סופרים וסיפורים, מצוות ומועדים שנקשרו במקראי קודש, במועדי דרור, באלוהים ובמלאכים ובמורים על-זמניים שחרגו מגבולות הזמן והמקום כדי להקנות להם קדושה ונצחיות, סמכות ותוקף, והעמידו עולם ערכים ברור המיוסד על מחזורי השבתה, ברית, אוריינות וצדק חברתי, המשווים את מעמד העדה כולה בימים קבועים וידועים מראש המוקדשים לקריאה בציבור. מורים ראשונים אלה שהופקדו על ההוראה ועל ספרי הקודש, וכתבו שורות כגון "עם מבוא יום ולילה אבואה בברית אל ועם מוצא ערב ובוקר אומר חוקיו... ולאל אומר צדקי ולעליון מכין טובי, מקור דעת ומעין קודש" (ליכט, תשכ"ה: 215-216), כוננו את לימוד החובה לכל בני הקהילה הזכרים, ויתרו על נחלות ועל רכוש כדי שיוכלו להיפנות ללימוד ולהוראה, יצרו מיתוסים על מורים מלאכים שהנחילו ספרים משמים ועל תלמידים שחצו את גבולות הזמן והמקום, על ספריות מקודשות ממקור שמימי ועל מחזורי לימוד נצחיים באוהלי שם או באוהל יעקב. מורים כוהנים לויים אלה שניסחו ערכים בעלי תוקף נצחי סביב דעת, אמת וצדק, דרור וחירות, ברית וחוק, תבעו כאמור חינוך חובה לכלל הבנים, המיוסד על דבר אלוהים ("ושיננתם לבניך"), ויצרו סדר חברתי שבו אחד חלקי שנים-עשר של הציבור עוסק

בהוראה ומקדיש את זמנו הפנוי מעבודת כפיים ללימוד ולהנחלת הדעת, להבהרת חיוניות הקריאה והאהבה לקריאה, כתיבה וספרים.

אחרי אלף שנים של מסורת מקודשת זו - שקשרה בין מחזורי פולחן למחזורי קריאה בספרים ממקור שמימי, וצירפה בין כוהנים שומרי משמרת הקודש למלאכי קודש או בין מורים שמימיים למורים ארציים - התחוללו חילופי משמרות שהביאו להיווצרות דרכי הוראה חדשות למבוגרים, שהפקיעו את עצמן מבלעדיות הקריאה בטקסטים מקודשים ויצרו דפוסי לימוד והוראה המיוסדים על חירות הפירוש וריבונות המפרש ויצירת דפוסי דעת, יצירה, משפט וחקיקה חדשים שנקראו משנה, אגדה והלכה, דינים וגמרא. חירות היצירה הדרשנית והפרשנית התבססה על מציאות שיש בה קהילה של יודעי קריאה מילדותם, אולם היא העמידה מורים למבוגרים מסוג חדש שנקראו חכמים או רבנים, תנאים, אמוראים וסבוראים, שלא היו קשורים בלעדית לטקסטים כתובים, וסמכותם לא הייתה תלויה בהשתייכותם לכהונה, שהייתה צמודה תמיד לכתבי קודש ממקור אלוהי או מלאכי ולשמירת מחזור מדויק של מקראי קודש מועדי דרור. חלק לא מבוטל מהחכמים היו כוהנים ולויים, אולם אחרי החורבן לא נודעה להשתייכות זו כל משמעות בחוגי החכמים. כל גבר יהודי שידע לקרוא היה יכול לקחת חלק במעגלי הלימוד הפרשני, הדרשני וההלכתי בחוגי חכמים על יסוד סגולותיו האינטלקטואליות, ידענותו, זיכרונו, בקיאותו, חריפותו וכושרו הפרשני, ולא על יסוד השתייכותו השבטית או בחירתו האלוהית מלידה. מעגלי לימוד חדשים אלה היו כולם הרחבה יוצרת של המסורת העתיקה לכיוונים שונים, שבהם הוחלף בהדרגה הדובר האלוהי הבורא, המחוקק, המצווה, שופט, פוסק, מעניש וגואל באופן בלעדי - המתואר בספרות המקודשת שנוצרה באלף הראשון לפני הספירה - ברב-קוליות אנושית בוחנת, מנתחת ומפרשת, מחוקקת, דנה, שופטת ופוסקת, חולקת ומבקרת, יוצרת וכותבת - המתאימה את החוק האלוהי הכתוב למציאות אנושית משתנה במהלך מורכב הנודע בשם הלכה ותורה שבעל פה.

מהלכים תרבותיים-חברתיים מורכבים אלה, אשר שינו את היחס בין קורא צייתן, מאזין קשוב לדבר האל, העוסק בשינון וידע של הכתוב כפשוטו ומשתתף עם מלאכי הקודש בעולם הדעת, השירה, החוק ועבודת הקודש, לבין מפרש ריבוני, המחדש מדעתו על יסוד חירות הפירוש הטמונה ברעיון "שבעים פנים לתורה", דוחק חלקים רבים מהמסורת הכתובה המקודשת למעמד של "ספרים חיצוניים" אסורים בקריאה, מוחק את עולם המלאכים ומושג הברית ומחליף אותם ב"מסורת אבותינו בידינו" וב"תורה שבעל פה" או ב"הלכה למשה מסיני", נסמכו על מציאותה של קהילה המכירה היטב את הטקסט המקראי. חכמים חוללו שינויים רבי משמעות משעה שהוסיפו בהדרגה דיון בצדק שיפוטי מנקודת מבט אנושית לחוק האלוהי ההטרונומי, והוסיפו ויכוח וביקורת לחיבורי הכוהנים המקודשים, בשעה שהרחיבו בעקרונות המשפט האוטונומי. השינוי כלל מעבר מלימוד התורה שבכתב ללימוד התורה שבעל פה, דחיקתם של כוהנים ומלאכים והחלפתם בחכמים, תנאים, אמוראים וסבוראים.

יג

כאמור, לא הייתה קהילה בישראל שלא הוקירה את אור הדעת, הכרוך בלימוד חוקי צדק ודרכי משפט ממקור אלוהי - כעולה ממשפטי שבח עתיקים: "כי ממקור דעתו פתח אורי ובנפלאותיו הביטה עיני ואורת לבבי ברז נהיה... וממקור צדקתו משפטי אור בלבבי מרזי פלאו" (סרך היחד, מהדורת ליכט: 228-229), ולא הייתה קהילה יהודית שלא הייתה בה מערכת לימוד מסודרת בבית הכנסת המקומי, שהיו בו ספרים, והיה בו בית ספר, אהל-שם, אהל יעקב, חדר, ³⁴ מדרש, סכולה או אסכולה, שלימדו בו את כל הבנים לקרוא בתורה על פי המסורת הכוהנית, המקנה קדושה ותוקף נצחי לכתבי הקודש, ללשון העברית כלשון הקודש ולמסורת הכתובה. ³⁵ אולם לא הייתה קהילה שלא עשתה מאמצים ניכרים לשלוח לפחות חלק מבניה להמשך לימודיהם במחיצתם של מורי התורה שבעל פה וחכמי ההלכה בבתי מדרש או בישיבות. ראויה לציון העובדה שנשים שלא השתתפו במעגלי הלימוד ברוב קהילות ישראל, וכאמור לעיל לא הורשו לקחת בהן חלק, הוקירו תמיד את התורה ואת לומדיה וזכו להערכה גבוהה ביותר בכל קהילות ישראל על כך שהן מלמדות את התינוקות מינקות לאהוב את עולם הלימוד בשיר, בסיפור, במשחק ובזמר, ומלוות את הילדים מקטנותם בכניסתם ההדרגתית לעולם הלימוד, מכשירות את התנאים לכך בליווי יום-יומי, ומקבלות על עצמן מרצון או מכורח את עול הבית והמשפחה ומפנות זמן לבני זוגן ולילדיהם לעסוק בלימוד תורה. הכינוי בעלת זכות או צדקת, שבאמצעותו תוארו הנשים היהודיות, נובע מההכרה בעובדה שהאם מזכה את ילדיה ואת בן זוגה בעיסוק במצוות לימוד תורה התלויה בפנאי ללמוד, בכך שהיא מקדישה את עצמה בלי חשך למילוי כל צורכיהם הגשמיים, מיטיב לשקף סולם ערכים זה. הסיפור הידוע על רחל ורבי עקיבא, שבסופו הרב אומר לתלמידיו: "שלי ושלכם שלה הוא", מיטיב לבטא השקפת עולם זו.

כך היה המנהג בקהילה היהודית בארץ ישראל ובכל התפוצות שבהן גרו יהודים באלף הראשון ובאלף השני, שהייתה בכל מקום לא רק קהילה מוחשית מסוימת, המתמודדת עם אתגרי הקיום, אלא גם קהילת זיכרון על-גאוגרפית, שבה עוצב האידאל האומר שכל אדם חייב ללמוד בילדותו ובנעוריו אצל הורים ומורים, ³⁶ וכל אדם חייב ללמוד בעצמו עד סוף ימי חייו, וכל אדם חייב ללמד את בנו ואת בן בנו ולהעמיד לו מלמדים, כפי שניסחו אידאל עתיק זה מקורות חז"ל באלף הראשון, וכפי שניסח זאת הרמב"ם במאה ה-12 בהלכות תלמוד תורה בספר המדע. מטרת השיא של הפעולה החינוכית בקהילה היהודית הייתה טיפוחם של תלמידי חכמים בישיבות כאידאל וכמציאות. אידאל זה מטבע הדברים וצורכי הקיום התייחס רק למעטים, אולם ראשיתו הייתה מותנית בהוראת כלל הילדים בידי מלמדים מתוך כוונה שיהפכו ליודעי ספר, אוהבי צדק, חוק ומשפט, ומתוך תקווה שימשיכו בלימודיהם ככל האפשר ויהפכו לתלמידי חכמים התורמים ללימוד ברשות הרבים, לרדיפת הצדק ולשמירת המשפט. לצד חובת לימוד תורה ברשות הפרט, כל אחד כפי יכולתו בעזרת הוריו ומוריו, חובה המקנה הזדמנות שווה לכל הגברים היהודיים להתחיל בילדותם להשתתף במעגל רכישת הדעת והצטיינות בלימודים, ומזכה בהכרה בשוויון היסודי בין בני העדה, שההצטיינות פתוחה בה בפני כולם

ללא סייגים, עלה מאוד מעמד לימוד תורה ברשות הרבים כערך מרכזי, וההצטיינות בו עיצבה את הנהגת הקהילה ואת סולם ערכיה בענייני הכלל והפרט. לימוד תורה היה כאמור ערך מרכזי בקהילה היהודית בכל תפוצותיה, וגדולי החכמים בקהילות השונות ראו כחובתם ללמד תורה ברבים ולהעמיד תלמידים הרבה ולטפח את זיקתם אליהם. לימוד תורה ברבים, בישיבות הקטנות והגדולות, הופקד בידי גדולי הרבנים, אלה שהיטיבו לשקף יכולת ללמוד וללמד, לזכור ולחדש, לצרף ולפרק, לרשת את מורשת הדורות, להעריכה ולפסוק מתוכה, להוקירה, לבקרה ולהנחילה לתלמידים ולהמשיך ולתרום בלימודם לרובדי היצירה האינטלקטואלית החוקית והמשפטית ולהגשמת ערכים הלכתיים ותורניים.

עד יהודי אשכנזי בן זמנו של הרמב"ם השאיר בידינו תיאור על המצב בחברה היהודית בארצות האסלאם: ר' פתחיה מרגנסבורג תיאר את הידע התורני המקיף של היהודים בארצות האסלאם, שנחשב רק השלב הראשון המשותף לכל בני הקהילה, על פי מה שראה במסעו במחצית השנייה של המאה ה-12: "ואין עם הארץ בכל ארץ בבל ובארץ אשור ובארץ מדי ופרס, שלא יודע כל עשרים וארבעה ספרים וניקוד ודיוק וחסרות ויתירות. כי החזן אינו קורא בתורה אלא מי שיעמוד לספר תורה הוא קורא".³⁷ עד נוצרי, שהיה תלמיד של פטרוס אבלרד (1142-1079), מגדולי הסכולסטיקנים (מיוונית: σχολαστικός, "אדם שיש לו [סכולה]= פנאי להרהר ולחשוב") במאה ה-12, מוכיח את בני קהילתו הנוצרים על דרכיהם בחינוך ילדיהם באמצעות עדות משווה על המתרחש בקהילה היהודית באירופה בתקופה זו: "הנוצרים המחנכים את בניהם אינם עושים כן לשם שמים אלא מתוך שאיפה לרווחים [...] לא כן היהודים. מתוך קנאת ה' ואהבת תורתו הם שולחים את כל בניהם ללמוד, כדי שיבינו בתורת ה'. היהודי, גם העני שבעניינים, אם יש לו עשרה בנים, ישלח אותם ללמוד לא לשם קבלת שכר, כפי שעושים הנוצרים, אלא בשביל הבנת תורת ה', ולא רק את הבנים אלא אף את הבנות" (גרוסמן, תשס"א: 296. גרוסמן מפקפק בעניין לימוד הבנות).

ודאי שהיו גוונים רבים למרחב שבין האידאל, שלפיו הורים בקהילה היהודית העניקו לבניהם פנאי ללמוד, והקהילה דאגה תמיד להעמיד מלמדים לכל בני הקהילה ללא תנאי וללא סייג, ובין המציאות שהיו בה באופן בלתי-נמנע אילוצים קיומיים מסוגים שונים; וודאי שהיו חוגים שהתקשו במימוש השלם של אידאל תלמוד תורה לכול בניסיונות הזמן ובתמורות העתים. אבל לדברי עדים רבים, יהודים וגויים, כזה היה האידאל וכך היה המצב פעמים רבות ברוב תפוצות ישראל, בזיקה למיתוס של קהילה שהעמידה את לימוד הילדים כתנאי קיומו של העולם כולו, כידוע מדברי חכמים: "אין העולם מתקיים אלא בשביל הבל תינוקות של בית רבן".

כך היה עד להכרזת האמנציפציה בימי יוסף השני ובימי נפוליון, בשני העשורים האחרונים של המאה ה-18. וכך היה עד לחקיקה הנאורה במחצית המאה ה-19, שבה הושוו זכויות היהודים לזכויות התושבים הנוצרים בארצם, וניתנה להם הזדמנות להשתלב בקהילה הכללית ובמוסדות הלימוד שלה ולממש את עניינם האינטלקטואלי ואת כישרונותיהם הלמדניים מחוץ לגבולות הקהילה היהודית. היהודים, שחלקם מדרך הטבע ותמורות העתים לא ראו התאמה

בין האיידאל הלמדני היהודי ובין המציאות המשתנה, לעומת רבים שאכן המשיכו למצוא בו את סיפוקם, ששו על ההזדמנות ללמוד שפות זרות ולקנות בקיאות בתחומי דעת שונים ומגוונים במוסדות לימוד חדשים שנפתחו בפניהם. הם עשו זאת הן משום שידעו מניסיונם עד כמה נכונים דבריו המחכימים של המחזאי היווני מננדרוס (342-291 לפנה"ס): "היודעים לקרוא גם ייטיבו כפליים לראות", הדומים לדברי ר' יצחק קנפנטון (1360-1463), מגדולי חכמי ספרד בדור שקדם לדור הגירוש, שכתב בספרו דרכי הגמרא דברים דומים על היחס בין היקף הקריאה לעומק החכמה: "מרבה ספרים מרבה חכמה, ואין חכמתו של אדם מגעת אלא עד מקום שספריו מגיעים", משום שקריאה וכתובה היו התחום היחיד שבו נהנו היהודים מחופש מלא ברוב שנות קיומם ההיסטורי, ועניינם בו לא הוגבל לשפה מסוימת. מטבע הדברים רבים התלהבו ללמוד במסגרות החדשות בשל הסקרנות האינטלקטואלית והתרבותית ביחס לעולם הסובב ובשל הערכת ההזדמנויות החדשות - המקצועיות, המסחריות, הכלכליות והאמנותיות - שידע זה היה עשוי להקנות להם, כפי שרבים היטיבו להבין עד מהרה. בתקופה זו היעד המרכזי של יהודים בקהילות רבות באירופה המערבית היה שילוב תרבות המערב בתרבות היהודית כדי לאפשר יציאה מהבידוד והשתלבות בתרבות הסובבת. שוויון הזכויות ושוויון ההזדמנויות בכניסה למוסדות הלימוד, שנקנה בהדרגה במחצית השנייה של המאה ה-19 בקשיים לא מבוטלים, היה כרוך בהשכלה וחילון ובמעבר מהעולם המסורתי לעולם המודרני. כל אלה חוללו תמורה יסודית בחלקים לא מבוטלים של הקהילה היהודית המסורתית ובדפוסי הלימוד שלה, אשר התמודדו לראשונה עם הזדמנויות לימוד אחרות ועם אופקים חדשים שעוררו התנגדות עזה מצד אחד (החרדה מפני השינויים היא שהעלתה את האורתודוקסיה) והתלהבות רבה מצד שני (שהייתה כרוכה לא פעם בהתבוללות ובהמרה כדי לשפר את ההשתלבות בעולם החדש).

אין זה המקום לסקור את התהליכים ההיסטוריים והחברתיים המורכבים, שזכו למחקרים היסטוריים מקיפים הן על ההשכלה והאמנציפציה בתקופת הנאורות בקהילה היהודית על מפתן העידן המודרני, הן על האורתודוקסיה שהתגבשה בעולם החדש שבו זכו היהודים לשוויון זכויות והתמודדו עם אתגרי ההתבוללות, ההמרה, ההפרדה והבידול בדפוסים שונים. כאן אציין רק את העובדה הידועה, שהיהודים - אשר חונכו ללמוד ולהתמיד בלימודם לאורך כל חייהם, ככל שרק ניתן, במשך אלפי שנים, וחונכו מילדותם לאהוב ספרים וסופרים ולהוקיר את המחשבה החופשית, את ההשכלה והדעת, את הלימוד והשינון, את הבקיאות וקניית הידע, ונתבעו תמיד לכבד את המלמדים והלומדים בכל השפות, ולמדו לחשוב על משמעות הנקרא והנכתב ולהתעמק בפשט הכתוב ובפירושו, ועודדו לאורך הדורות את עצמם, את ילדיהם, את מוריהם ואת תלמידיהם להרהר ולשאול, לנתח ולחשוב, להשוות ולדרוש, לחשב ולבקר, לבאר ולפרש, לחלוק ולצרף ולקשור את כל אלה בצדק ושוויון בחוק ובמשפט, בדרור ובחירות, המתנים את חופש הלימוד והביקורת, היצירה והרחבת האופקים - הצטיינו בלימודיהם בכל מקום בכל תחומי הדעת השונים שבחרו ללמוד. כמובן, כמו בכל קהילה הגיוון החברתי, הדתי והתרבותי במציאות המשתנה היה גדול לאין ערוך מכל סרטוט של קווים מכלילים, אולם

לאידאלים שהקהילה אחזה בהם בנחישות וברציפות מהעת העתיקה ועד לסף העידן המודרני היה משקל מצטבר רב משמעות בכל ממדי הקיום, והייתה להם השפעה מכרעת גם בתמורות העתים.

ללמדנות היהודית בת אלפי השנים, שהשתתה על תפיסת עולם רחבה, שיסודותיה מהעת העתיקה ועד העת החדשה סורטטו בקצרה לעיל, והם מתועדים בהרחבה ובפירוט בפנקסי הקהילות ובספרי ההיסטוריה של כל קהילות ישראל ששמרו בהוקרה את שמות מוריהם, רבניהם וסופריהם, ובפרי הלימוד השמור במאות אלפי כרכים נדפסים ובכתבי יד בספרייה הלאומית בירושלים, יש להוסיף בקיצור נמרץ את השלכותיה החברתיות כבודות המשקל במושגי הערך של הקהילה. ההשלכות החברתיות של מעמד הלמדנות ומעמד הלומדים ניכרו בראש ובראשונה במעמדו העדיף והנבחר של ה"תלמיד חכם" בכל הנוגע לשידוכים ולנישואים, ובמעמדה העדיף לאין ערוך של בת תלמיד חכם בהקשר זה, שעלה על משקלה של כל סגולה גופנית, חברתית או כלכלית אחרת. ערכים אלה הוכרו כראשונים במעלה מתוך הבנה אינטואיטיבית של משמעות המורשת הגנטית ומשקלה המכריע בהעברת כישרונות אינטלקטואליים ובהנחלת סגולות למדניות מדור לדור, שהתחוו מניסיון הדורות (ראו כ"ץ, תשל"ח: 163-175. לעדכונים מחקריים השוו: ברטל וגפני, תשנ"ח). עוד השתקפו ערכים אלה, שאפשר לסכמם במימרה "ותלמוד תורה כנגד כולם", בהעדפת נישואי תלמיד חכם ובן תלמיד חכם לבת תלמיד חכם, מתוך תקווה וברכה שתהיה אם לבן תלמיד חכם, באחדותה של הקהילה ובאחריותה ההדדית בענייני שידוכין ונישואין ובחינוך הילדים.

למכלול מרכיבים ערכיים וחברתיים, תרבותיים ודתיים אלה היה משקל רב בהישגיהם האינטלקטואליים של למדנים יהודים בעולם המודרני. אין כל פלא שיהודים בני העולם המסורתי שהחלו ללמוד במוסדות לימוד כלליים ממחצית המאה ה-19 ואילך, ובניהם ובנותיהם שהחלו ללמוד מראשית המאה ה-20 שפות ומדעים, אמנויות ומקצועות שונים במדעי הרוח ובמדעי הטבע, במדעי המשפט ובמדעי החברה, תרמו תרומה שאין לה שיעור בכל תחומי הדעת בעולם המודרני. יהודים דגולים שנולדו למשפחות יהודיות שבחרו בדרכי חיים שונות בתמורות העתים, כגון אלברט איינשטיין וזיגמונד פרויד, היינריך היינה ומרסל פרוסט, פרנץ קפקא, ישעיה ברלין, מרטין בובר, גרשם שלום וולטר בנימין, חיים נחמן ביאליק ושמואל יוסף עגנון; סופרים נודעים כגון בוריס פסטרנאק, ברונו שולץ, סטפן צווייג, נלי זק"ש ופול צלאן, אליאס קאנטי ופרימו לוי; הוגי דעות מהפכניים יהודים, שיצרו שדות דעת חדשים, כמו קארל מרקס ופרידריך אנגלס, חנה ארנדט, אדמונד הוסרל, תיאודור אדורנו, מארק בלוך וקארל פופר, אנרי ברגסון וז'אק דרידה; מיסטיקנים, רבנים, הוגי דעות, חוקרים ומחדשים חברתיים מקוריים, כמו אברהם יצחק הכהן קוק, הלל צייטלין ואברהם יהושע העשל; הנרייטה סולד, רוזה לוכסמבורג, רנה קאסאן והרברט מרקוזה; רופאים יהודים פורצי דרך כמו יונה אדוארד סאלק ואלברט סבין; מדענים יהודים דגולים, כמו נילס בוהר, איזידור רבי, רוברט אופנהיימר, אדוארד טלר, ליאו סילארד, ליזה מייטנר, יוג'ין וויגנר, אוטו פריש, ג'ון פון-נוימן

וריצ'רד פיינמן; גוסטב הרץ ופליקס בלוך, מקס בורן, וולפגנג פאולי, אוטו שטרן, אמיליו סגרה, הרמן מינקוסבקי וברונו פונטקורוו; מוזיקאים יהודים נודעים, כגון גוסטב מאהלר ופליקס מנדלסון-ברתולדי, יהודי מנוחין ויאשה חפץ, קורט וייל וג'ורג' גרשווין, ליאונרד ברנשטיין, ז'ק אופנבאך ויוהן שטראוס, מישה אלמן ואייזיק שטרן; ציירים יהודים כמו מאוריצי גוטליב, מרק שאגאל, אמדיאו מודליאני, מקס ליברמן וקאמיל פיסארו; מנהיגים יהודים דגולים כמו משה מונטיפיורי, תיאודור הרצל, יצחק אדולף כרמיה ובנימין דיזראלי - הם רק מעטים מרבים, שלא נזכרו בשל קוצר היריעה, המייצגים כולם את תרומתם רבת-האנפין של היהודים לעולם המודרני. הישגים אלה משקפים את פרי המפגש המרתק בין דעת עתיקה של בני עם הספר - שייחס מאז ומתמיד קדושה לדעת ולידע פתוח, לחירות, לצדק ולשוויון הזכות ללימוד ציבורי פתוח בפני כלל הבנים הזכרים, ועמד על חובת הקהילה לדאוג לחינוך כל בניה ולהקנות להם מילדות את ידיעת הקריאה, המעניקה ללומדים חירות, תחושת ערך, שוויון, עצמאות וביקורת, מטפחת סקרנות אינטלקטואלית ומקנה כלים לרכישת ידע נוסף בכל תחום - לבין דעת חדשה, שנוצרה בעקבות האמנציפציה, החילון, המודרנה והמהפכה המדעית, שהיהודים נמנו עם גדולי התורמים להתרחשותה וליישומה לטובת האנושות כולה.

הערות

- 1 מקור הכינוי בקוראן, שם מצוין "אהל אל-כתאב" (أهل الكتاب, בתרגום מילולי: אנשי הספר) ככינוי ליהודים. הביטוי האמור מופיע עשרות פעמים בקוראן ומתייחס לא רק ליהודים, אלא גם לנוצרים, אשר ה"ספר" שהורד אליהם הוא ה-אנג'יל, הברית החדשה.
- 2 מסד הנתונים הביבליוגרפי במפעל הביבליוגרפיה העברית (הנערך בספרייה הלאומית בירושלים מאז 1960 על בסיס אוספי הספרייה הלאומית ואוספים אחרים בארץ ובעולם) רושם ומתאר את כל הספרים שהודפסו בלשון העברית ובלשונות היהודים, למן ראשון ספרי הערש העבריים, אינקבולות, בשנת ה'רל"ה 1475 לערך, עד לשנת ה'תש"ך (1960) מונה למעלה מ-115,000 רשומות ביבליוגרפיות: 101,646 פרסומים בשפה העברית; 8,618 פרסומים ביידיש; 3,725 פרסומים בלדינו; ו-2,323 פרסומים בערבית יהודית. עובדי המפעל הביבליוגרפי מעריכים שנותרו עדיין כ-10% של ספרים שטרם נרשמו.
- 3 על רציפות הקריאה והכתיבה בשפה העברית ראו: אליאור, 2013. בכל קהילות ישראל הוראת הקריאה במוסדות הלימוד של הקהילה נערכה רק בשפות העברית והארמית מהעת העתיקה ועד לעידן המודרני. ממחצית המאה ה-19, בעקבות ההשכלה, האמנציפציה והחילון, החלו בני הקהילה לשלוח את בניהם ובנותיהם גם לבתי ספר שלימדו גם בשפות אחרות.
- 4 בשנת 1841 באנגליה 33% מהגברים ו-44% מהנשים חתמו על תעודת הנישואין שלהם בטביעת אצבע, מכיוון שלא ידעו איך לכתוב (ויש להניח כי מספר גדול יותר אמנם ידע לחתום את שמו, אך לא ידע לכתוב ולקרוא טקסטים). רק ב־1870 חינוך ראשוני היה בהישג ידה של כלל האוכלוסייה האנגלית. על פי דוח אונסק"ו, ממחצית המאה ה-20 כמעט שאין אנאלפביתיות באנגליה, באוסטריה, בגרמניה, בהולנד, בשווייץ, בארצות הסקנדינביות וביפן. לעומת זאת בשנת 1901 באיטליה כמחצית האוכלוסייה (48.2%) לא ידעה לקרוא ולכתוב כלל, אולם בשנת 1931 ירד השיעור ל-21.6%; בהודו ובמצרים שיעור האנאלפביתיות בראשית המאה ה-20 היה 92.5%; ברוסיה האסייתית בשנת 1897 היה שיעורם של האנאלפביתים 87.3%, וברוסיה האירופית היה שיעור האנאלפביתים 70.7%.

(לעובדה זו היה משקל רב בגילוייה השונים של האנטישמיות שהופנו כנגד האוכלוסייה היהודית האוריינית בממלכת פולין-ליטא, ברוסיה וברחבי אירופה הנוצרית לאורך האלף השני). בישראל בשנת 1948 היה שיעור האנאלפביתים 9.3% מכלל האוכלוסייה (דושקין, תשכ"ה). לפני המהפכה התעשייתית במאה ה-19 אנאלפביתות הייתה נפוצה מאוד ברוב מדינות העולם, ואילו אוריינות הייתה קיימת רק במיעוט זעום ממדינות העולם. עד לאותה תקופה חומרי הקריאה והכתיבה, קלף ופפירוס ונייר בעבודת יד, היו יקרים במידה כזו, שרק מוסדות ואנשים עשירים היו יכולים לרכוש אותם. המהפכה התעשייתית הביאה להוזלת מחירי הנייר והספרים ולאפשרות להפיץ אותם בכל שכבות האוכלוסייה. לפי נתוני אונסק"ו של האו"ם, בשנת 2000 כמיליארד בני אדם היו אנאלפביתים. נשים לא נכללו בקהל הלומדים בלימוד ציבורי בחסות הקהילה ובפיקוחה, ועל כן רק מיעוט זעום של נשים יהודיות ידע לקרוא ולכתוב בעברית. על הנסיבות שהביאו למצב זה, המשתקף בעובדה המכריעה שבספרייה הלאומית בירושלים אין אף ספר שכתבה אישה יהודייה והביאה לדפוס בשפה העברית לפני סוף המאה ה-19, ראו אליאור, תש"ס. בעשרות אלפי השרידים מן הגניזה הקהירית לא נמצאה אף יצירה ספרותית בשיר או בפרוזה, בהגות או בהלכה, שכתבו נשים במצרים. העובדה שהספר **צאנה וראנה** (אמשטרדם ת"ח), שהתחבר במאה ה-17 בידי גבר עבד נשים, זכה למהדורות רבות, מלמדת שהיו נשים שידעו לקרוא יידיש בקהילה האשכנזית. כך מלמד גם החיבור הידוע של גליקל מהמלין, שנכתב בידיש כזיכרונות ורשימות פרטיות עבור ילדיה בין השנים 1691-1719, ולא כספר, ובעצם יחידותו כחיבור שנכתב בידי אישה הוא מצביע על היעדרן המוחלט של נשים מהספרייה היהודית הנדפסת שנכתבה בעברית. בשל העובדה שנשים לא למדו בדרך כלל, שיעורי הבורות בקרב נשים מכלל קהילות ישראל היו גבוהים מאוד, כמתועד במרשם האוכלוסין בתיעוד גלי העלייה בסוף שנות הארבעים ובמהלך שנות החמישים של המאה ה-20. מספר הנשים מקרב העולים החדשים שלא ידעו לקרוא ולכתוב בשום שפה, והיו יכולות לחתום את שמן רק באמצעות טביעת אצבע שנטבלה בכרית דיו, היה גבוה מאוד. במפקד האוכלוסין בישראל ב-1961 נמצא כי רבע מיליון מהיהודים המבוגרים בישראל (מגיל 14 ומעלה) אינם יודעים קרוא וכתוב בשום שפה. מצוות לימוד תורה לא חלה על נשים (ראו רמב"ם, הלכות תלמוד תורה, ספר המדע, משנה תורה, א': "נשים ועבדים, פטורים מתלמוד תורה"). חכמים למדו זאת מן הכתוב "ולמדתם אתם את בניכם" (דברים יא, יט), ודרשו: "בניכם ולא בנותיכם". האישה אף איננה חייבת ללמד את בנה תורה, "שכל החייב ללמוד, חייב ללמד" (ספרי, דברים, פסקה מו, עמ' 104. בבלי, קידושין כט ע"ב). היו בין התנאים שאסרו על לימוד תורה במימרות מחרידות, כגון "ישרפו דברי תורה ואל ימסרו לנשים" (ירושלמי, סוטה ג, ד יט ע"א); גם דברי הרמב"ם בראשית האלף השני בהלכות תלמוד תורה במשנה תורה, ספר המדע, המצטיינים בהכללה סטראוטיפית מדירה המתייחסת לרוב הנשים (אם כי יש בהם הקלה לעומת המימרה הסטראוטיפית הגורפת של התנא ר' אליעזר בן הורקנוס המתייחסת לכל הבנות: "כל המלמד בתו תורה כאילו למדה תפלות"), קשורים במישרין לסיבות לבורותן של רוב הנשים היהודיות במשך אלפי שנים: "אשה שלמדה תורה יש לה שכר, אבל אינו כשכר האיש, מפני שלא נצטוית. וכל העושה דבר שאינו מצווה עליו לעשותו, אין שכרו כשכר המצוה שעשה, אלא פחות ממנו. ואף על פי שיש לה שכר, צוו חכמים שלא ילמד אדם את בתו תורה, מפני שרוב הנשים אין דעתן מכוונת להתלמד, אלא הן מוציאות דברי תורה לדברי הבאי, לפי עניות דעתן. אמרו חכמים, כל המלמד את בתו תורה כאילו לימדה תפלות. במה דברים אמורים? בתורה שבעל פה, אבל תורה שבכתב לא ילמד אותה לכתחילה; ואם לימדה, אינו כמלמדה תפלות" (רמב"ם, הלכות תלמוד תורה, פ"א הי"ג). מדברי הרמב"ם מסתבר שבדיעבד אין איסור הלימוד חל על תורה שבכתב. יתר על כן, לדבריו רק "רוב הנשים אין דעתן מכוונת להתלמד" ולא "כל הנשים", אולם הלשון שנקט: "צוו חכמים שלא ילמד אדם את בתו תורה", הטביעה את חותמה על גורלן של נשים יהודיות.

המהפכה הפמיניסטית ניסתה להילחם בהשקפה הרווחת שחינוך הוא זכות יתר השמורה רק לגברים; שהתרבות היא נחלתם של גברים בלבד; שהמרחב הציבורי שמור רק לגברים; ושהעבר הוא רכוש של מעמד מגדרי אחד, המחונן לבדו בסגולות אינטלקטואליות המכשירות אותו ללמידה, לסמכות, לשיפוט ולהנהגה. לסקירה מקיפה על השכלת נשים וחינוכן, הפותחת במשפט: "אחד התחומים העיקריים שבהם הופלתה האישה היהודייה לרעה בימי הביניים היה החינוך וההשכלה. רבות מן הנשים לא ידעו קרוא וכתוב ואף נמנע מהן במכוון לימוד פורמלי של מקצת לימודי קודש", ראו גרוסמן, תשס"א.

6 התורה כידוע מכירה בעבדות כחלק ממציאאות חברתית-כלכלית רווחת הקשורה בדיני מלחמה ושבייה, מבחינה בין עבד עברי לנוכרי, מנסה להיטיב את מצב העבדים בכלל (שמות כא, ב-יא) בחוקי השמיטה והיובל (ויקרא כה), ומזכירה את העובדה המכרעת המצויה ביסוד הזיכרון הלאומי וחוקי הצדק הנגזרים ממנו: "וזכרת כי עבד היית בארץ מצרים" (דברים ה טו; טו טו; כד כב; טז יב; כד יח). תושבי יוון העתיקה ראו את העבדות לא רק כהכרחית לכלכלת המדינה, אלא כדבר טבעי ומקובל אשר אין לערער עליו, וכך חשבו גם תושבי רומי. במאה החמישית לפנה"ס היו באתונה כ-80,000 עבדים (ראו "עבדות", האנציקלופדיה העברית; וספריו של מוזס פינליי [הוא משה ישראל פינקלשטיין], חוקר הכלכלה והחברה של יוון העתיקה, מגדולי ההיסטוריונים החברתיים במאה ה-20: Finley, 1973; לתקופה המודרנית ראו 'זמנים' - רבעון להיסטוריה, 107 (2009), המוקדש לעבדות. על הקשר בין עבדות לאיסור הקריאה ראו: "בעלי העבדים כמו העריצים, המלכים בעלי הכוח הבלתי-מוגבל ואחרים המחזיקים בכוח שלא כדין האמינו בכוחה של המילה הכתובה. הם ידעו... כי קריאה היא עוצמה... מי שיכול לקרוא משפט אחד יכול לקרוא את כולם; ואף חשוב יותר, לקרוא זה יש כעת היכולת להרהר במשפט זה, לפעול על פיו, להקנות לו משמעות". מנגל, 2001: 293).

7 קללת נח את חם בנו ואת בן בנו כנען (בראשית ט, כה-כז): "וַיֹּאמֶר אֲרוּר כְּנָעַן עֶבֶד עֲבָדִים יִהְיֶה לְאַחִיו. וַיֹּאמֶר בְּרוּךְ יְהוָה אֱלֹהֵי שָׁם וַיְהִי כְנָעַן עֶבֶד לְמוֹ", הייתה הבסיס המוסרי לשעבוד בני חם (יושבי אפריקה) בידי בני שם ויפת, בעולמם של בעלי האחוזות בארצות הברית שהתבססו על עבודת עבדים עד למלחמת האזרחים במחצית השנייה של המאה ה-19.

8 "בעלי העבדים הבריטים חששו מפני עצם הרעיון של אוכלוסייה שחורה יודעת קרוא העשויה למצוא בספרים רעיונות מהפכניים מסוכנים... בכל רחבי הדרום היו בעלי מטעים נוהגים לתלות כל עבד שהיה מנסה ללמד עבדים אחרים לקרוא" (מנגל, 2001: 289-290, 359). דרום קרוליינה העבירה חוק האוסר לימוד קריאה על כל השחורים, עבדים כבני חורין, בשנת 1740, ומדינות דרומיות נוספות הלכו בעקבותיה (שם). בשנת 1835 נאסר לחלוטין כל חינוך ציבורי של כל האפריקנים-אמריקנים. ידיעת קרוא וכתוב שימשה דרך למיין אוכלוסיות ולשלוט באלה שנמנעה מהם זכות גישה ללימוד ולרכישת ידע, המקנה גישה לכוח, להנהגה, לסמכות ולשלטון, בידי אלה שזכו ללמוד ולרכוש באופן בלעדי זכויות אלה, המקנות עדיפות רבה ומונופול על כל מוקדי הכוח. עבדות בארצות הברית נאסרה בחוקה רק בעקבות מלחמת האזרחים האמריקנית בשנת 1865. כדי למנוע מעבדים לשעבר לבחור את נציגיהם לקונגרס ולמושלי המדינות לאחר מלחמת האזרחים, הפכה היכולת לקרוא ולכתוב במדינות הדרומיות בארצות הברית מדד אם אזרח יוכל לבחור. מדיניות זו פעלה במשך כמה עשרות שנים ביעילות וגרמה לכך שמדינות דרומיות תמכו רק בנציגים לבנים, אף שהיו שם אוכלוסיות גדולות של שחורים.

9 משפטים בוטים ומכפיישים שנועדו להדיר את הנשים מעולם הלימוד, כגון דברי התנא ר' אליעזר בן הורקנוס: "כל המלמד בתו תורה [כאלו] מלמדה תפלות" (משנה, סוטה פרק ג הלכה ד; בבלי, סוטה, כא ע"א) [תפלות משמעה זימה או מיניות פרוצה], או משפטו הנורא: "ישרפו דברי תורה ואל ימסרו לנשים" (ירושלמי, סוטה ג, ד יט ע"א); או "שאינ חכמה לאישה אלא בפלך" (יומא טו), שהשאירו

את הנשים בורות ומשועבדות לצורכי בני ביתם, כאמור במפורש בדברי ר' דוד אבודרהם: "האישה משועבדת לבעלה לעשות צרכיו" (אבודרהם, פירוש התפילות עמ' כה), ומנעו פתיחת מוסדות לימוד לנשים לאורך הדורות, שייכים להיסטוריה של האנאלפביתיות הכפויה, כמו להיסטוריה של השעבוד והצייתנות הכפויה בכוח המונופול הגברי על החינוך, על הדעת ועל הנגישות לספרים, לא פחות מאשר משפטים המתייחסים לעבדות באמריקה, שהובאו לעיל. דוגמה נדירה לעמדה הפוכה בעולם היהודי נמצא בדברי ר' ישעיה דטראני, מגדולי חכמי איטליה במאה הי"ג, שפסק שמותר לאב ללמד את בתו תורה: "אע"פ שאין האישה מצווה על תלמוד תורה כמו שכתוב ולמדתם אותם את בניכם ולא בנותיכם, אם רצה ללמדה הרשות בידו" (בתוך ד' ששון, מעט דבש, אוקספורד תרפ"ה, עמ' כב; כמובא אצל אסף, תרצ"א, ב: צה). על הדרת נשים יהודיות מעולם הלימוד ועל הנימוקים השונים לכך ראו: אליאור, תשס"ח: 144-164.

10 מכאן הביטוי liberal arts למדעי הרוח. יש קשר אסוציאטיבי בין liberty-libertas-liber. ספר בלטינית הוא liber, וחירות היא libertas. על עבדים, שבויים, צבעונים, נשים ויהודים נאסר ללמוד בתרבויות שונות. אוניברסיטאות ליגת הקיסוס בארצות הברית קיבלו נשים רק משנת 1969! נומרוס קלאוזוס (הגבלת מספר הלומדים שאינם נמנים עם העילית הנוצרית הלבנה) באשר למספרי היהודים והשחורים באוניברסיטאות היה רווח גם הוא עד למועד זה, במפורש או במובלע, במקומות רבים.

11 לפי הנתונים של אונסק"ו, כמיליארד בני אדם היו אנאלפביתים בשנת 2000. האו"ם מגדיר אנאלפביתיות כחוסר היכולת לקרוא ולכתוב משפט פשוט בכל שפה. נתוני שנת 1998 מראים כי 16% מאוכלוסיית העולם, המונה כיום יותר משבעה מיליארד בני אדם, אינה אוריינית לפי הגדרה זו. בארצות הברית לבדה כ-5% מהאוכלוסייה אינה אוריינית על פי הגדרת ממשלת ארצות הברית, לפי מפקד 1990. שבעה מיליון מאזרחי בריטניה הם אנאלפביתים לפי הנתונים של הממשלה. במדינות ערביות יותר מ-25% מהגברים וכ-50% מהנשים היו אנאלפביתים בשנת 2000. לפי דוח אונסק"ו משנת 1995, 81% מקרב אוכלוסיית המבוגרים בסין הם אנאלפביתים (<http://unstats.un.org/>) לפי אתר האו"ם: במדינות ערביות למעלה מ-25% מהגברים וכ-50% מהנשים היו אנאלפביתים בשנת 2000. שיעור האנאלפביתיות במדינת ישראל עומד על 2.7% בקרב הגברים ו-6.6% בקרב הנשים, כאשר המספר הגבוה אצל נשים מיוחס בדרך כלל לאוכלוסיית הנשים הערביות. מנתונים שהוצגו בוועדת החינוך של מרכז השלטון המקומי בשנת 2003 עולה ש-232 אלף מתושבי ישראל למדו אפס עד ארבע שנות לימוד, מתוכם 141 אלף יהודים. מהנתונים עולה כי מספר הנשים חסרות ההשכלה לחלוטין כמעט כפול ממספר הגברים - 93 אלף נשים אנאלפביתיות לעומת 48 אלף גברים במגזר היהודי, ו-62 אלף נשים לעומת 29 אלף גברים במגזר הלא יהודי.

12 ראו "כל איש מישראל חייב בתלמוד תורה: בין עני בין עשיר, בין שלם בגופו בין בעל ייסורין, בין בחור בין שהיה זקן גדול שתשש כוחו, אפילו עני המחזר על הפתחים, ואפילו בעל אישה ובנים, חייב לקבוע לו זמן לתלמוד תורה ביום ובלילה, שנאמר "והגית בו יומם ולילה" (יהושע א, ח; רמב"ם, ספר המדע, הלכות תלמוד תורה יא). השוו יוסף בן מתתיהו: "התורה פקדה להחל את גידול הילד בחכמה וגם צוותה ללמד את הבנים מקרא למען ידעו את החוקים ואת מעשי אבותינו, כי עליהם להכיר את מעשי אבותינו למען ילכו בדרכיהם וללמוד את החוקים למען יגדלו בהם ולא יעברו עליהם, ולא יוכלו לטעון כי לא ידעו אותם" (נגד אפיון, ב', כה; מהדורת שמחוני).

13 לנוסח הלטיני של דברי אוריגנס עם תרגום עברי ודיון, ראו ליברמן, תש"ל: 1-16; לתרגום אנגלי של הקטע עם דיון, ראו Scholem, 1960: 38; על אוריגנס ועדותו, ראו: הירשמן, תשנ"ב: 65-73. השוו דיון על הגבלת הלימוד בתלמוד הבבלי, מסכת מגילה דף ז ע"א; וכן בבא בתרא, דף י"ד ע"ב.

- 14 ראו עדויות במקרא על ידיעת הכתיבה בין ילדי ישראל: "וילכו נער מאנשי סוכות ושאלהו ויכתוב אליו את שרי סכות ואת זקניה שבעים ושבעה איש" (שופטים ח, יד); "ונער יכתבם" (ישעיהו י, יט). ההלכה קובעת שכשם שאב חייב למול את בנו ולפדותו, כך הוא מחויב ללמדו תורה (בבלי, קידושין כט, א-ב), ותלמוד תורה נחשב למצווה שיש לה זכות קדימה לגבי כל שאר המצוות (פאה א' א; קידושין מ' ב). האב המביא את בנו למורה המלמד, ממנה אותו כשליחו לקיום מצוות לימוד התורה לבנו, כשם שהוא ממנה מוהל למול את בנו כשליחו לביצוע מצווה זו. השוו פירוט עקרוני של חשיבות הלימוד וההוראה לילדים, רמב"ם, משנה תורה, ספר המדע, הלכות תלמוד תורה, א-ב; אסף, תרצ"א. גיל התחלת הלימוד על פי המשנה: "בן חמש למקרא, בן עשר למשנה, בן שלוש עשרה למצות, בן חמש עשרה לתלמוד" (משנה, אבות, ה, כא). [קטע זה מכונה פסאודו משנאי, שכן הוצמד למסכת אבות רק בימי הביניים, ולא נודע לעורך התלמוד הבבלי. המדובר בתוספת מאוחרת שהוספה לפרקי אבות רק בעיצומה של תקופת הסבוראים. השוו רמב"ם, משנה תורה, ספר המדע, הלכות תלמוד תורה, ז: מאימתי מתחיל אביו ללמדו תורה - משיתחיל לדבר, מלמדו "תורה ציווה לנו, משה" (דברים לג, ד), ופסוק ראשון מפרשת "שמע" (דברים ו, ד); "ואחר כך מלמדו מעט מעט פסוקים פסוקים, עד שיהיה בן שש או בן שבע לפי בוריו, מוליכו אצל מלמד התינוקות". ר' אלעזר מוורמיזא (1160-1230) כותב בספר הרוקח על מועד ראשית שנת הלימודים: "מנהג אבותינו שמושיבין התינוקות ללמוד בשבועות, לפי שניתנה בו תורה"; מהדורת קרמונה שי"ז, פסקה רצ"ו.
- 15 מסורת חכמים קבעה את ראשית החינוך הקהילתי לילדים בזמנו של הכהן הגדול יהושע בן גמלא (יש הקובעים את זמנו למאה הראשונה לספירה, ויש המקדימים אותו למאה הראשונה לפני הספירה), שעליו נאמר במסכת בבא בתרא (כא ע"א): "אמר רב יהודה אמר רב: ברם זכור אותו האיש לטוב ויהושע בן גמלא שמו, שאלמלא הוא נשתכחה תורה מישראל, שבתחילה מי שיש לו אב מלמדו תורה, מי שאין לו אב לא היה למד תורה... עד שבא יהושע בן גמלא ותיקן שיהיו מושיבין מלמדי תינוקות בכל מדינה ומדינה ובכל עיר ועיר ומכניסין אותן כבן שש כבן שבע". ראו גודבלאט (תש"ם: 83-103), המאחר את מיסוד החינוך היסודי למאה ה-3. מסורת המגילות המלמדת על תפיסה שונה תידון להלן. על הקהילה המסורתית ולימוד התורה ראו כ"ץ, תשל"ח: 213-230.
- 16 על בחירת בני אהרון בן עמרם בן קהת בן לוי לכהונת עולם, ראו למשל: "ואת אהרן ואת בניו אקדש לכהן לי ושכנתי בתוך בני ישראל והייתי להם לאלהים וידעו כי אני ה' אלהיהם אשר הוצאתי אתם מארץ מצרים לשכני בתוכם..." (שמות כט, מד-ו). "וחגרת אתם אבנט אהרן ובניו וחבשת להם מגבעת והייתה להם כהנה לחקת עולם" (שמות כט, ט); "ויבדל אהרן להקדישו קדש קדשים הוא ובניו עד עולם להקטיר לפני ה' לשרתו ולברך בשמו עד עולם" (דברי הימים א כג, יג). ראו ויקרא יח, א-ז. "וְעַבְד הַלֹוֹי הוּא, אֶת-עֲבֹדַת אֱהָל מוֹעֵד... חֻקַּת עוֹלָם לְדֹרֹתֵיכֶם" (שם, כג). ראו פרשת קורח והשוו: בן סירא, פרק מה, ט-מט.
- 17 על לוח המועדים הכהני ועל חשיבותו של הזמן המחזורי במגילות, ראו אליאור, תשס"ג: 33-66; 88-116; בן דב, תשס"ט: 435-476; טלמון, 1997: 105-114.
- 18 התורה כידוע אינה נלאית מלהזכיר את חובת התמיכה בכל משוללי אמצעי הכנסה (אמצעים שהיו מיוסדים בעת העתיקה רק על בעלות על נחלה קרקעית), ותובעת פעמים רבות מתן סיוע ליתום ולאלמנה, לגר ול"לוי אשר בשעריך". אחרי העידן המקראי שבו לימדו בני לוי בתוקף ציווי אלוהי, חובת החינוך של הבנים ונשיאה בהוצאות הכרוכות בכך מוטלות על האב (שולחן ערוך, יורה דעה, סימן רמה, סעיף ד). מורה הבנים הוא שליחו של האב למילוי מצווה זו. הקהילה הייתה מופקדת על חינוכם של מעוטי היכולת שלא היה בכוחם לשאת בעצמם בהוצאות, ומינתה "חברת תלמוד תורה" שהייתה מופקדת על חינוך בני עניים.

- 19 היו חוקרים שסברו שהואיל ובתקופת המקרא הכוהנים והלויים לימדו את התורה במקדש, הרי רק בני לוי לימדו את ילדיהם לקרוא בתורה, ולא לימדו את ילדי השבטים האחרים. לדעתי, השקפה זו מוטעית ועומדת בניגוד לכתוב במפורש בתורה ולכל העולה מהמסורת הכוהנית. ראו המחקרים הנזכרים אצל מרקוס, תשנ"ח: 108.
- 20 מגילות המשמרות נדפסו ב: Talmon et al., 2001. לביאור החישוב ראו אליאור, תשס"ג: 40-42.
- 21 השוו לנאמר בטור כז במגילת תהילים, ממגילות מדבר יהודה: "ושיר לשורר לפני המזבח על עולת התמיד לכול יום ויום לכול ימי השנה ארבעה וששים ושלוש מאות" (11QPs, ^aXXVII: 4-5;). (Sanders, 1965: 48, 92).
- 22 ספר חנוך הראשון וספר חנוך השני נדפסו בספרים החיצוניים, מהדורת אברהם כהנא, תרצ"ז. ספר חנוך השלישי, הנקרא גם ספר היכלות, נדפס בסינופסיס לספרות ההיכלות, מהדורת פטר שפר מרגרטה שלוטר וג'ורג' פון מוטיוס, טיבינגן 1981, סעיפים 1-80. ספר חנוך הראשון נמצא בין מגילות מדבר יהודה בלשון הארמית. על ספרי חנוך השונים ומהדורותיהם, ראו אליאור, תשס"ט: 93-96.
- 23 השוו ההשקפה היהודית המסורתית במרחק כאלף ומאתיים שנה: "מושיבין מלמדי תינוקות בכל מדינה ומדינה, ובכל פלך ופלך. וכל עיר שאין בה תינוקות של בית רבן - מחרימין את אנשי העיר, עד שמושיבין מלמד תינוקות; ואם לא הושיבו, מחריבין את העיר: שאין העולם מתקיים, אלא בהבל פיהם של תינוקות של בית רבן" (רמב"ם, היד החזקה, הלכות תלמוד תורה, פרק שני).
- 24 הכינוי לוח שמש נובע מהעובדה שרק המאור הגדול, לדעת בעל ספר היובלים ומחברי המגילות, משמש לחישוב זמנים ומועדים מהיום הרביעי לבריאה: "ויתן ה' את השמש לאות גדול על הארץ לימים ולשבתות ולחדשים ולמועדים ולשנים ולשבועות השנים וליובלים ולכל תקופות השנים" (היובלים ב, יב). "ביום הרביעי פתחתה מאור גדול" Discoveries of the Judaean Desert XXIX, 1999: 249.
- 25 על פי ספר חנוך השני, חנוך הנחיל את ספריו לבנו מתושלח, מתושלח הנחיל את הספרייה לבנו למך, למך הנחיל את הספרים לבנו ניר, אחיו של נח, וניר הנחיל את הספרייה למלכי צדק, המעבירה לאברהם. ראו ספר חנוך השני, מהדורת כהנא, תרצ"ז, כרך א, פרק כג.
- 26 על מסורת התרגום הכוהנית המזהה את שם בן נח עם מלכי צדק בתרגום הארמי לבראשית יד, יח, ראו: Katsumata, 2009: 181. ספר חנוך השני, פרק כג, מספר שמבחינת סדר הדורות מלכי צדק, שנוולד בלידה פלאית וחותרם הכהונה על לבו, הוא בנו של ניר הכוהן, אחיו של נח ובנה של אשת ניר צופנימה.
- 27 יעקב ליכט (תשכ"ה) ביאר את הביטוי "שלישית מכל לילות השנה" ואמר שהכוונה היא לשליש מכל לילה מכל אחד מהלילות (מגילת הסרכים: 140).
- 28 על המקדש על הר ציון, ראו אליאור, "זהר ציון תוך טבור הארץ"; על משמעותו המשתנה של הקודש, ארץ-ישראל, כח (תשס"ח): 1-13.
- 29 4Q216: 3-17; ספר היובלים מהמערה הרביעית: DJD, XIII, 7-8. השוו התרגום העברי מגעז: היובלים א, ז-יד (הספרים החיצוניים, מהדורת כהנא, א), והשוו היובלים כג, יט: "בגלל החוק ובגלל הברית כי שכחו מצוותיו ובריתו וחג וחודש ושבת ויובל וכל משפט". יש חוקרים הסבורים שהתפיסה המתבוללת שספר היובלים מתפלמס אתה משתקפת בדברי ספר מקבים א, א, יא: "בימים ההם יצאו מקרב ישראל בני בליעל וידיחו רבים לאמר נלכה ונכרתה ברית את הגויים אשר סביבותינו כי מן היום אשר סרנו מעמהם מצאונו רעות רבות" (מהדורת כהנא, ב: צח). ספר מקבים ב מתאר תקופה זו בפרק ו, פסוקים ד-ח (מהדורת דניאל שוורץ, ירושלים תשס"ה: 152-153). בין השאר נאמר שם:

- "והמזבח התמלא בדברים דחויים האסורים לפי החוקים ולא היה אפשר (לאיש) לא לקיים את השבת ולא לשמור את חגי האבות" (שם, ו: ו).
- 30 המלכים הסלווקיים הנאבקים, אלכסנדר באלס ודמטריוס, העניקו ליונתן החשמונאי ולאחיו שמעון את הכהונה הגדולה במחצית המאה השנייה לפני הספירה, בזכות הסיוע המלחמתי שהעניקו ליורשי בית סלווקוס שנאבקו ביניהם על הכתר, ונתנו להם רשות לקיים שלטון אוטונומי בחסות סלווקית. אלכסנדר באלאס מינה את יונתן החשמונאי לכוהן גדול (מקבים-א י, טו-כא), ודמטריוס השני, יורשו של באלאס, מינה את שמעון אחיו של יונתן (מקבים-א יד, כט-מד).
- 31 קצומטה (Katsumata, 2009) ציינה שבתרגום התורה מצויים אזכורים רבים לבית המקדש, שלושים ושמונה במספר, שאינם נמצאים בשום מקום בפשט הכתוב בחומש; לצד אזכורים רבים על הכוהנים כקשורים להוראת חוקי התורה, המצויים בהרחבות בנוסח התרגום. העמדת הכהונה וזכר המקדש במרכזם של מכלולים ספרותיים שונים בולטת בעולם בית הכנסת ובעולם הפיוט, בבית הספר ובעולמם של סופרים ומתורגמנים.
- 32 חכמים לא ניהלו את בתי הכנסת בארץ ישראל בעת העתיקה. ראו לוין, תשס"ד; Cohen, 1981-2: 211-218; Levine 1992: 1-17.
- 33 שירת התורה תוך כדי לימודה נזכרת במסורות שונות; כך למשל התורה פונה לר' עקיבא ומבקשת: "זמר בי תדירה זמר" (תוספתא, אהלות, טז ח).
- 34 השם חדר הופיע לראשונה במאה ה-13 כציון המקום שבו הילד היהודי קונה את ראשית לימודיו אצל יהודי אשכנז וצרפת. על המושג ישיבה ראו: ישיבתו של שם ועבר בה למד יעקב בברחו מפני עשו אחיו ארבע עשרה שנים רצופות (בראשית רבא פרשה ס"ח 'ויצא יעקב'), וכן הישיבה שהקים יהודה על פי המדרש במצרים בטרם ירד לשם יעקב, המכונה במדרש "בית תלמוד שיהא מורה שם תורה" (שם, פרשה צ"ה 'ואת יהודה').
- 35 ראו לדוגמה, אחת מני רבות, על סדרי הקהילה היהודית בעניין חובת הלימוד של הילדים המוטלת על כל חברי הקהילה כתנאי מגורים בה מפנקס מדינת מעהרין (צ'כוסלובקיה) ממחצית המאה ה-17: "כל בעל בית מחויב ללמד את בנו בבית הספר לכל הפחות עד אחר שיהיה בן י"ג שנים, ויטפל בו וישלם בשבילו שכר לימוד כפי מסת ידו. ואם אין יכולת בידו לשלם אזי יבקש עזרה מקהל יצ"ו או מן גבאי דצדקה, או ישלח אותו לקהלה גדולה שיש בה ישיבה ויגלגל עמו עד י"ג שנה כנ"ל, כדי שיישאר בבית הספר. ואפילו איזה נער שאינו מסוגל ללמוד מכל מקום אסור לו להוציאו מבית הספר על מנת להסתייע בו למשא ומתן או ליתן אותו לשירות או למלאכה עד לאחר י"ג שנים, אך ורק ילמד אותו בבית הספר סדר התפילות וחומש וקריאות התורה והפטורה, קרוא וכתוב וכיוצא בזה ילמד כל ששייך לדת יהדות", היילפרין (מהדיר), תשי"ב: תקנה יד, עמ' 6; וראו עוד שם את יז התקנות בשבעת העמודים הראשונים הנפתחות בהוראה: "כל קהלה וקהלה שיש בה שלושים בעלי בתים מחויבת להחזיק מורה צדק אב"ד שיהא תופס ישיבה, דהיינו לא פחות מששה בחורים וששה נערים" [א], עוסקות בפירוט מאלף בסדרי ההוראה ובאחריות המורים ואחריות אנשי הקהילה על כל שלבי לימוד התורה ברוחניות ובגשמיות, מתוך ההכרה 'כי תלמוד תורה כנגד כולם' ". "אותן קהילות שיש בהן פחות משלושים ב"ב שאינן מחויבות להחזיק רב התופס ישיבה בקהילתם, הרי מכל מקום מחויבות להחזיק מלמד בקהילתם, שיהא מלמד תינוקות הדק היטב ולא יהא בטל מבית המדרש" [ב]. התקנות הדואגות להשכלת תלמידים מתקשים ונכשלים ולילדים יתומים עד גיל י"ג שנים על חשבון הקהילה, ולהשכלה יום-יומית של מבוגרים: "כל קהילה... מחויבים לקבוע עתים לתורה וללמוד יחד איזה דבר אשר ייטב בעיני ה' בבית המדרש דבר יום ביומו. והראש קהל מחויב להשיג על זה בהשגחה פרטית בקנס עצום ורב, כפי ראות עיני ראש הגליל, כדי שלא תישכח תורה"

[טז], מיטיבות להביע את "אותה חרדה וחתירה לעצמיות ולעצמאות יהודית, שציינה את גלויות ישראל למקומותיהן ולדורותיהן", כפי שציין מהדיר התקנות, י' היילפרין, בחתימת המבוא, עמ' טז. עצמאות ועצמיות אלה היו מיוסדות על הפיקוח הקהילתי על רציפות החינוך מילדות החל בשווה על כל הבנים הזכרים ללא יוצא מהכלל, ועל הכרה במעלתו ובחשיבותו של הלימוד היום-יומי בחיי כל אדם מישראל. הרמ"א מסכם במאה ה-16 את ראשית הלימוד: "מכל מקום מיד שיהיה בן ג' שנים שלמות מלמדין אותו אותיות התורה כדי שירגיל עצמו לקרות בתורה" (שו"ע, יו"ד, סימן רמה סעיף ח); ובקהילת מץ כל ילד היה חייב ללמוד כל היום בחדר עד מלאת לו ארבע עשרה שנים תמימות. 36 ראו דוגמאות מהמציאות ההיסטורית בקהילות שונות אצל היילפרין, תש"ה: מפתח עניינים: 563, בערכים: לומדים, לימוד, ספרים, מלמדים, לימוד תורה; כ"ץ, תשל"ח; מרקוס, תשנ"ח. 37 רב פתחיה מרגנשבורג, א' גרינהוט מהדיר, ירושלים תרס"ה, עמ' 8. תיאוריו וסיפוריו של ר' פתחיה משמשים עד היום מקור אמין וחשוב לחקר חיי היהודים במזרח בעת ההיא.

מקורות

אליאור, רחל (תש"ס). "נוכחות נפקדות", "טבע דומם" ו"עלמה יפה שאין לה עיניים": לשאלת נוכחותן והעדרן של נשים בלשון הקודש, בדת היהודית ובמציאות הישראלית. אלפיים, 20, 214-270. אליאור, רחל (תשס"ג). מקדש ומרכבה, כוהנים ומלאכים היכל והיכלות במיסטיקה העברית הקדומה. ירושלים: מאגנס. אליאור, רחל (תשס"ח). כמו סופיה מרסל וליזי: שאלות מטרידות בעניין שוויון הנשים. כיוונים חדשים, 17, 144-164. אליאור, רחל (2005). "חנוך בחרתה מבני אדם" - חנוך סופר הצדק והספרייה של "הכוהנים בני צדוק", מסורת הכהונה, ספריית המגילות והמאבק על הדעת, העדות, הכתיבה והזיכרון. בתוך ר' אליאור ופ' שפר (עורכים), על בריאה ועל יצירה במחשבה היהודית - ספר היובל לפרופ' יוסף דן (15-64). גרמניה: טיבינגן. אליאור, רחל (תשס"ט). זיכרון ונשייה: סודן של מגילות מדבר יהודה. ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד. אליאור, רחל (2013). עברית מכל העברים. בתוך יותם בנזימן (עורך), לשון רבים: העברית כשפת תרבות. ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד. אסף, שמחה (תרצ"א). מקורות לתולדות החינוך בישראל, ב. תל-אביב: דביר. בן דב, יונתן (תשס"ט). השנה בת 364 יום בקומראן ובספרות החיצונית. בתוך מנחם קיסטר (עורך), מגילות קומראן מבואות ומחקרים (435-476). ירושלים: יד יצחק בן-צבי. ברטל, ישראל וגפני, ישעיה (עורכים) (תשנ"ח). ארוס אירוסין ואיסורים. ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל. גודבלאט, דוד (תש"ס). המקורות על ראשיתו של החינוך היהודי המאורגן בארץ ישראל. מחקרים בתולדות עם ישראל וארץ ישראל, ה, 83-103. גוטמן, יהושע (תשכ"ט). הספרות היהודית ההליניסטית. ירושלים: מוסד ביאליק. גרוסמן, אברהם (תשס"א). חסידות ומורדות, נשים יהודיות באירופה בימי הביניים. ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל. דושקין, אלכסנדר (תשכ"ה). 'אנאלפביות'. אנציקלופדיה עברית, ד, טור 294.

היילפרין, ישראל (תש"ה). פנקס ועד ארבע ארצות, מפתח עניינים. ירושלים: מוסד ביאליק.
 היילפרין, ישראל (מהדיר) (תשי"ב). תקנות מדינת מעהרין, תקנה יד. ירושלים: מקיצי נרדמים.
 הירשמן, מנחם (תשנ"ב). המקרא ומדרשו: בין חז"ל לאבות הכנסייה. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
 הרטום, אליה שמואל (מתרגם) (תשמ"א). הספרים החיצוניים. סיפורי אגדה (כרך א'). תל-אביב.
 זוסמן, יעקב (תשס"ה). 'תורה שבעל פה' פשוטה כמשמעה: כוחו של 'קוצו של יוד'. בתוך יעקב
 זוסמן ודוד רוזנטל (עורכים), מחקרי תלמוד, חלק ג, כרך א (209-384). ירושלים: מאגנס.
 זמנים - רבעון להיסטוריה (2009). מאתיים שנה לאיסור על הסחר בעבדים, 107.
 טלמון, שמריהו (1997). לוח השנה של בני עדת היחד. קדמוניות, ל' (114), 105-114.
 ידן, יגאל (מהדיר) (תשט"ו). מגילת מלחמת בני אור ובני חושך, דף 10, שור' 10-11 (עמ' 318).
 ירושלים.

כהנא, אברהם (עורך) (1956). הספרים החיצוניים לתורה לנביאים ולכתובים. תל-אביב: מסדה.
 כ"ץ, יעקב (תשל"ח). מסורת ומשבר. ירושלים: מוסד ביאליק.
 לויין, י' (עורך) (תשס"ד). רצף ותמורה: יהודים ויהדות בארץ ישראל הביזנטית-נוצרית. ירושלים:
 יד יצחק בן-צבי ומרכז דינור.

ליברמן, שאול (תשל"ל). מדרשי תימן. ירושלים: במברגר את וואהרמן.
 ליכט, יעקב (תשכ"ה). מגילת הסרכים: ממגילות מדבר יהודה. ירושלים: מוסד ביאליק.
 מנגל, אלברטו (2001). תולדות הקריאה. לוד: זמורה ביתן.
 מרקוס, איבן (ישראל) (תשנ"ח). טקסי ילדות: חניכה ולימוד בחברה היהודית בימי הביניים. ירושלים:
 מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.

ניצן, בלהה (תשמ"ו). מגילות גנוזות: פשר חבקוק. ירושלים: מוסד ביאליק.
 סגל משה צבי (תשל"ב). ספר בן-סירא השלם. ירושלים: מוסד ביאליק.
 עוז, עמוס (2002). סיפור על אהבה וחושך. ירושלים: כתר.
 עיר שי, עודד (תשס"ד). עטרת ראשו כהוד מלוכה. למקומה של הכהונה בחברה היהודית של שלהי
 העת העתיקה. בתוך ישראל לויין (עורך), רצף ותמורה: יהודים ויהדות בארץ ישראל הביזנטית-
 נוצרית. ירושלים: יד יצחק בן-צבי ומרכז דינור.
 קימרון, אלישע (תש"ע). מגילות מדבר יהודה: החיבורים העבריים (כרך א). ירושלים: יד יצחק
 בן-צבי.

שוורץ, דניאל (תשס"ה). ספר מקבים ב: מבוא, תרגום, פירוש. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
 תיאודור, יהודה ואלבק, חנוך (1936). בראשית רבה, א-ג. ירושלים.

- Cohen, S. J. D. (1981-2). *Epigraphical Rabbis*, *Jewish Quarterly Review* LXXII.
 Dimant, D. (Ed.). (2001). *Apocryphon of Jeremiah DJD XXX, Qumran Cave 4, XXI, Parabiblical Texts, Part 4: Pseudo-Prophetic Texts*. Oxford.
 Finley, I. Moses (1973). *The Ancient economy*. University of California Press.
 Garcia Martinez, F., Tigchelaar, E. J. C., & VanderKam, der Woude, A. S. (Eds.). (1998). *11 Qjubilees, Qumran Cave 11, II* (DJD XXIII). Oxford.
 Katsumata, Etsuko (2009). *Priests and priesthood in the Aramaic Targums to the pentateuch*. Doctoral Dissertation, Hebrew University of Jerusalem.

- Kister, M. (2001). 5Q13 and the Avodah: A Historical survey and its significance. *Dead Sea Discoveries*, 8(2), 136-148.
- Levine, L. I. (Ed). (1992). *The Sages and the synagogue in late antiquity: The Galilee in late antiquity*. New York.
- Newsom, Carol (1985). *Songs of the Sabbath sacrifice*, 4Q400, 1, i(5-6). Atlanta.
- Sanders, G. (1965). *The Psalms Scroll* (DJD, IV). Oxford.
- Scholem, Gershom (1960). *Jewish gnosticism, merkabah mysticism and Talmudic tradition*. New-York.
- Stone, M. & Greenfield, J. (1996). *DJD XXII*. Oxford.
- Talmon, Shmariah et al. (Eds.). (2001). *Qumran Cave 4. XLVI: Calendrical Texts. Discoveries in the Judaean Desert XXI*. Oxford.
- VanderKam, J. (1995). *Enoch: A Man for all generations*. South Carolina.